

ТРЕБИЊЦИ: ВОЈВОДЕ УСТАНКА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ (1875–1878)

Аутор:

Мср Лазар Радан, докторант

Издавач:

Задужбина „Кнез Мирослав Хумски” Требиње

Главни и одговорни уредник Задужбине:

Мср Дејан Дошлић

Рецензенти:

Др Жарко Лековић

Историјски институт Универзитета Црне Горе

Доц. др Славиша М. Вулић

Филозофски факултет Пале

Доц. др Радован Субић

Филозофски факултет Бања Лука

Слог и прелом:

Срђан Чабрило, дипл. инж.

Лектор:

Ана Миљковић, проф.

Превод на енглески:

Ана Влајиковић, проф.

Превод на руски:

Јајода Вуковић, проф.

Цртежи војвода:

Мср Теофил Окиљевић

Штампа:

Planjeh koterc

Тираж:

300

Ниједан дио ове књиге не смије се копирати или на било који начин умножавати без писмене сагласности издавача. Кориштење података је дозвољено по важећим правилима и у виду цитата.

ЛАЗАР РАДАН

**ТРЕБИЊЦИ: ВОЈВОДЕ УСТАНКА
У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ
(1875–1878)**

Требиње, 2025.

Теодори,
јер да сам писао љубавне књиџе, писао бих о њој.
Зашто јој ову књиџу, иако није љубавна, са пуно
љубави посвећујем.

САДРЖАЈ:

Предговор	7
Увод – узроци и почетак устанка	15
Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца	31
Архимандрит Мелентије Перовић (1835–1887) – између душког калуђера и устаничког војводе	67
Читуља митроносном архимандриту Нићифору Дучићу у <i>Босанској вили</i> са кратком биографијом ...	99
Војвода Лука Петковић Требињац (1822–1905)	109
Трипко Вукаловић (1835–1898) – устанички војвода из Требиња	137
Закључак	163
Conclusion	169
Заключение	175
Извори и литература	181
Подаци о текстовима	197
Прилози	199
Турцизми и мање познате ријечи	205
Именски регистар	207
Подаци о аутору	215

ПРЕДГОВОР

Полазећи од чињенице да је биографија као жанр у нашој историографији углавном мање заступљена у односу на друге теме, одлучили смо се да у овој краткој монографији понудимо неколико прилога за проучавање биографија знаменитих Херцеговаца. Иако је у свјетској историографији биографија заступљенија него код нас, трудили смо се и трудићемо се да ову празнину наше историографије попунимо. Нарочито се тај недостатак у биографијама српске историје осјети по питању односа концепта „приватно” и „јавно” и уопште гледано, српска историографија је сиромашна и ускраћена за теме приватних живота, свакодневне историје и тзв. културне историје, науштрб тога које су политичке теме и догађајна историја заузеле примат.

У сусрет јубилеју – 150 година од почетка *Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)*, а с обзиром на то да се темом устанка бавимо кроз наше стручно и научно усавршавање и рад, пред читаоцима се налази издање монографије „Требињци: војводе Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)”. Монографија је, као што се из наслова може закључити, посвећена војводама и командантима устаничких батаљона поријеклом искључиво из Требиња. То је посљедица жеље да се историја Херцеговине по разним сегментима и темама обради до краја, као и тога да је најлогичније да као научници кренемо од микро простора, како

бисмо ширили слику и добијали могућност писања озбиљних историја већих, односно ширих простора и области у будућности. Мишљења смо да је неопходно, уколико је то могуће, иако је често незахвално, да се научници одређеног краја баве управо својим простором. Сасвим је сигурно да боље могу сагледати ширину, познају топониме, етимологију, географске предјеле и на тај начин могу употпунити један шири и надасве компаративни приступ проучавања историје свог краја. Наравно, свјесни чињенице да је у том случају пристрасност могућа и вјероватна, мишљења смо да би прави научници требали да буду способни да се изборе са историчаревим „Вјерују”, као и са пристрасношћу. Са те тачке гледишта, могао би се наметнути став да историчари и научници са стране, били они странци по рођењу или из неког нашег другог краја, имају заправо могућност да предмету истраживања приступе потпуно непристрасно. Међутим, у том случају ризикујемо да неки странац не познаје менталитет, не познаје довољно чињенице, личности, догађаје или да једноставно приступи злонамјерно писању одређене теме, свјесно заобилазећи неке историјске чињенице и факте. Томе свједочимо у много дјела стране историографије гдје су аутори заузимали одређене дискутабилне ставове према појавама и нашем народу у цјелини, потпуно промашено и неоправдано. Због тога је локалац најпозванији да се бави локалном историјом. У прилог овом мишљењу иде и теза угледног британског историчара Едварда Халет Кара (енг. Edward Hallett „Ted” Carr) да се „историја не може писати уколико историчар не успе да оствари неки вид контакта са начином

мишљења оних о којима пише”.¹ Управо на тој менталитетској блискости локалаца-научника и локалних тема, односно личности, ми инсистирамо. Такође, сама по себи, локална историја је изузетно важна, како бисмо склопили ширу слику и понудили могућност ширег сагледавања одређених историјских појава, личности, процеса и догађаја, како локалног, тако и других, различитих крајева у коначници.

Ова тема и концепт монографије замишљен је још одавно и настао је као посљедица жеље да се о личностима Херцеговачког устанка, о којима до сада није писано ништа, остави траг. Водили смо се и народном изреком да сви људи умиру два пута – једном кад физички умру и други пут кад почну да их заборављају. Трудили смо се да до другог не дође. Кроз садржај се прожимају радови које смо својевремено, идентичне или дјелимично кориговане, објављивали у различитим публикацијама домаће историографије. Сви радови тичу се биографија појединаца, досад научно необрађених, попут Трипка Вукаловића (1835–1898), Мелентија Перовића (1835–1887), Луке Петковића (1822–1905) или оних о којима је понешто, али свакако недовољно, било написано – Мића Љубибратића (1839–1889) и Нићифора Дучића (1832–1900).

Генерално, све личности изузев архимандрита Нићифора Дучића, имале су улогу управо на самом терену Требиња за вријеме устанка. Архимандрит Дучић је дио ове монографије кроз један мањи рад, из разлога што је имао озбиљну улогу у агитацији и припреми устанка, као и за вријеме Српско–турских

¹ Edward Hallett Car, *What is History?*, (Penguin Book UK, s.e, 1987), 24; Edvard Halet Kar, *Šta je istorija?*, (Čačak–Beograd: Gradac, 2001), 22.

ратова 1876–1878. и био је рођени Требињац. Такође је током устанака Луке Вукаловића (1852–1863) играо веома важну улогу. Међу наведеним војводама истиче се личност војводе Мића Љубибратића, који је током устанка, по формалном образовању, сасвим сигурно био најобразованија особа командног кадра у Требињу. О његовој личности недостаје једна свеобухватна биографија у виду монографије и до сада се нико није узео тог, веома сложеног, посла. Наш рад је само скромни допринос и као такав дио је мањег опуса радова о војводи Љубибратићу. Његова личност, образовање, идеје и акције у Херцеговини сасвим сигурно завријећују велику пажњу и озбиљан рад, који за собом вуче одлично познавање више страних језика и солидне финансијске могућности, како би се обишли архиви диљем Европе. О Луки Петковићу, архимандриту Мелентију Перовићу и Трипку Вукаловићу до сада нисмо имали радова у нашој историографији и с тога су пред читалачком публиком по први пут шире и значајније биографије ових војвода. Мелентије Перовић, архимандрит манастира Дужи, био је веома угледна личност свога краја. Истакао се као учитељ манастирске школе, као архимандрит, устанички војвода и задужбинар града Требиња. Одиграо је веома значајну улогу у вишеструкој обнови манастира Дужи, али и у полагању камена темељца за изградњу Саборног Храма Светог Преображења Господњег у Требињу, у чијем је Одбору за изградњу био. У другој половини устанка командовао је као војвода устаничким батаљоном „Шума Требињска”. Војвода Лука Петковић био је такође један од најзначајнијих устаничких личности свога краја. Командовао је као сердар–војвода батаљоном „Шума Требињска” и веома се истакао у требињском

крају током устанка. Морао се повући из устанка када се разболио и склонио у Дубровник, одакле је интерниран у Аустрију. Вратио се тек по окончању устанка 1878. Са друге стране, војвода Трипко Вукаловић, војвода „Зубачко-крушевичког батаљона” био је све вријеме у сијенци свога славног стрица војводе Луке Вукаловића (1823–1873). Из тог разлога, као и због веома интригантне улоге у току Требињске битке (1875), одлучили смо се и да о овом знаменитом Херцеговцу понудимо рад. Сви заједно, представљали су плејаду веома битних и значајних личности свога краја – војвода устаничких батаљона, који су стварали историју, борили се за идеју ослобођења и уједињења и тако у историји постали знаменити Херцеговци.

На овом мјесту, згодно је искористити прилику, те понешто рећи о титули и значењу ријечи *војвода*, с обзиром на то да су сви јунаци наше монографије носили ту титулу. Војвода је кроз историју најприје била титула војног заповједника оружане формације док је касније углавном била титула високог ранга на двору. Нарочито кроз средњи вијек, војводска титула често је била одмах иза краљевске и обично су војводе у свом посједу имале веће земљишне парцеле – војводства. У каснијем периоду, војвода ће више бити концентрисан на војне послове и није толико био везан за земљишне посједе. Посебно се истицао значај ове титуле у војном смислу током Првог свјетског рата (1914–1918), када су српски официри добијали титуле војводе у рангу фелдмаршала, као највише војне чинове.² У случају периода устанка 1875–1878. војводе

² Олга Зиројевић, „Војвода”, *Republika – Res publica*, год. XIX, (2007): 406–411.

су несумњиво били угледни прваци свога краја, који су у разним сукобима командовали устаничким формацијама различитог типа и бројности и обично су те титуле добијали од неких владара. Херцеговци су именовани војводама углавном на Цетињу, од стране црногорских владара, што је био случај и са свим јунацима наше монографије.

Писање биографија ових знаменитих Херцеговаца, нарочито оних о којима још увијек није писано, био је сложен посао, и са пуним правом би се оно могло назвати својеврсним задатком. Већ поменута теза о недостацима биографских радова у нашој историографији, са правом је потврђена, не само од нас, већ и од многих писаца и историчара. Могло би се рећи да су се историчари углавном бавили писањем биографија изузетно познатих личности, најчешће високоранжираних политичара или војсковођа, као и неких умјетника, док је писање биографија мање познатих људи била права ријеткост.³ У нашем случају ради се о веома утицајним и познатим личностима, али свог времена, које је требало оживјети у тренуцима кад је на њихов историјски пут и улогу скоро пао пепео заборава. Због тога су нека питања сасвим сигурно остала отворена за даља истраживања и тумачења.

Од велике помоћи за писање наведених радова био нам је велики опус докумената из Архива Републике Српске – подручне јединице Требиње у коме се налази породична збирка Мића Љубибратића. Та збирка је прави расадник докумената, с обзиром на

³ Лазар Радан, *Поручник Јуџословенске војске Крсто Берић (1911–1942) – херој Јунској устјанка на Трусини 1941. године*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024), 9.

Љубибратићеву значајну улогу, али и његову врло писмену и учтиву потребу да са свима комуницира и води преписке. Уз то, неки од докумената из Фонда обитељи Чингрија из Државног архива у Дубровнику добро су нам послужили, као и једно писмо Мића Љубибратића чија се копија чува у Архиву Српске академије наука и уметности, али и у његовој породичној збирци. Поред тога, веома значајне информације имали смо и из обиља периодике, објављених мемоара, докумената и извора тога времена. Читаоце напомињемо да смо и лично одлазили на гробна мјеста наших јунака јер су у неким ранијим писањима постојале конфузне информације око неких догађаја и података, те смо се директно путем епитафа увјерили о годинама рођења и смрти, члановима породица и титулама.

Ова књига, настала са идејом да се Требињци – војводе смјесте на једно мјесто и обједине у једну студију, представља покушај одавања почасти витештву и јунаштву наших суграђана и предака. Од историјског заборава дужни смо чувати наше колективно наслеђе и на тај начин, проучавајући локалну историју, његовати културу сјећања, као једну врло важну тему и дисциплину свакодневице, а о којој се недовољно старамо. У свим тим напорима и изазовима, од немале помоћи биле су нам сугестије особа од струке и знања, наших угледних рецензената – др Жарка Лековића, доц. др Радована Субића и доц. др Славише М. Вулића, те им се овим путем посебно захваљујемо. Захвалност дугујемо не само на рецензијама, већ и на дугогодишњој подршци и добрим научним подстицајима у веома изазовним временима.

На самом крају, захвалност дугујемо и нашем издавачу, преводиоцима и уредницима ове монографије, али и читавој плејади драгих људи. Њихов труд и несебична љубав и подршка само су нам вјетар у леђа у научном раду. Посебну захвалност дугујемо академском сликару мср Теофилу Окиљевићу који је урадио цртеже портрета војвода, које смо користили за корице књиге, као и у одјељку *Прилози*.

Водећи се изреком блаженопочившег владике Захумско-херцеговачког и проморског г. Атанасија „Јесу вихори, јесу буре, али ми нисмо сламке”⁴, закључили бисмо увјерењем да сламке никада не смијемо ни бити.

⁴ Епископ Атанасије Јевтић, „Јесу вихори, јесу буре, али нисмо сламке”, *Свешћотора*, Крстовданско-митровдански број, 9/10, (Цетиње: Цетињска митрополија, 1992), 15–22.

УВОД – УЗРОЦИ И ПОЧЕТАК УСТАНКА⁵

Сходно чињеници да је народ Источне Херцеговине вијековно немиран и непослушан према својим господарима, готово двадесет и пет година средине XIX вијека провео је у устанцима и борби против Османског царства. Најбољи показатељ борбеног духа херцеговачких Срба јесу устанци славног зубачког и корјенићког војводе Луке Лаковог Вукаловића, који је, ослоњен на дио црногорске територије, готово читаву деценију (1852–1862) покушавао да ослободи херцеговачку територију.

Устанак из 1875. може се са пуним правом посматрати као дио једне континуиране борбе, како су то у својим дјелима навели Васиљ Поповић и Перо Слијепчевић, за уједињење и ослобођење српско. Вођен од стране сељана и обичних устаника, а помаган од добровољаца из Црне Горе и Србије, као и од једне легије странаца, устанак је представљао праву сељачку буну против Османског царства. Пишући своје најзначајније дјело – *Стиварање Јуџославије 1790–1918*, академик

⁵ За основу овога поглавља послужио нам је дјелимично прерађен уводни дио рада Лазар Радан, „Почетак Устанка у Источној Херцеговини 1875 – прва устаничка година”, у: Зборник радова на тему *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству од XVIII до XX века*, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 163–192, написаног и публикованог у оквиру пројекта „Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству од XVIII до XX века” (бр. пројекта 1251319) Покрајинског секретаријата за високо образовање и научно-истраживачку делатност Аутономне покрајине Војводине.

Милорад Екмечић навео је да постоји неписано правило да све сељачке буне избијају спонтано и крајње непланирано, али да овај устанак одступа од тога јер има чисто сељачки карактер, а планиран је прије свог почетка.

Социјалне и националне узроке устанка из 1875. пратила је и једна свеопшта декаденција Османског царства, нарочито у другој половини XIX вијека. Османско царство, увелико запало у спољни дуг, са цифрама које су износиле 202 милиона фунти стерлинга, било је у незапамћеној кризи. Читав годишњи приход државе је био око 18 милиона фунти стерлинга, од чега је лично султан узимао два милиона⁶, а амортизација и интерес страних зајмова износили су скоро 15 милиона, па се држави повећање пореза чинило као једини и најлогичнији излаз.⁷ На про-

⁶ Османски султани били су велики расипници и нису били савременици свог потлаченог народа. Султан Абдул Меџид I (1839–1861) стварао је велике издатке из државне касе, задуживао се у току Кримског рата, али и за разне грађевине. Са друге стране, његов брат и насљедник, султан Абдул Азиз (1861–1876) био је још већи расипник и за вријеме његове петнаестогодишње владавине, држава је запала у највећи спољни дуг. На свом двору држао је огромну послугу, која се састојала од 5.500 слуга, 500 куvara, 600 коња, 400 музичара, 300 вратара и у свом харему око 1.000 жена, које су биле чуване од стране 150 евнуха. За вријеме своје владавине задужио се у Енглеској и Француској преко једну милијарду долара, чија наплата је, заједно са каматама од 18%, доспијевала непосредно пред почетак устанка. Ови подаци довољно говоре у каквом стању и на какав начин је османски двор живио и функционисао, док је у самој држави становништво било више него биједно. (Василије М. Гутић, *Ојшџа и диџломајска исторџа устџанка у Херцџевини и Босни из 1875–1878. џодине*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 38–40).

⁷ Милорад Екмечић, *Стџварање Јуџославије 1790–1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1989), 273–279.

сторима Источне Херцеговине, у складу са њеним географским карактеристикама и неповољностима терена, сакупљање пореза увијек је било праћено бруталном тортуром. Злоупотребе током тог процеса достизале су огромне размјере, посебно у годинама пред избијање устанка.

Са рајом – православним становништвом, поступало се крајње безобзирно. Само друштво је било незрело да говори политичким језиком, а вјерски расцјеп био је дубок.⁸ Заправо су, због религиозног анимозитета и схватања, животи православца већ били осуђени на пропаст. Поред отуђеног центра власти, разлике у језику, феудалне конфронтације муслимана и хришћана, као један од главних фактора је и религиозни или вјерски анимозитет. Сељачка етничка или национална припадност заправо је била поистовијеђена са његовом религиозном припадношћу.⁹ У оквиру првог степена развоја национализма, тзв. прелаза „инстинктивног национализма” у модерни, дошло је до друштвеног и економског сукоба између православних и муслимана и тај сукоб почео је управо на селу. У суштини, турски управни систем, који се базирао на ставу да црквена припадност обиљежава и етничку, директно је подстицао вјерску поларизацију, сукобе и анимозитете на том нивоу.¹⁰ Тако су закупци пореза на најгну-

⁸ Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: Београдски издавачко – графички завод, 1997), 205.

⁹ Православац = Србин, римокатлик = Хрват.

¹⁰ Димитрије Ђорђевић, „Улога националног чиниоца на Балкану у деветнаестом веку”, у: *Опеледи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 24–27.

сније начине, шаљући заптије и батинашке одреде, сакупљали порезе и глобили народ, што је нарочито добило замах у годинама пред устанак. Читава плејада башибозучких злочина на овим просторима није се могла поредити са гнусним терором из године пред почетак устанка. Мноштво српских села остало је празно, град Невесиње скоро па пуст, а част многих жена била је укаљана.¹¹ Овакви поступци само су пробудили још јачи борбени дух народа и произвели снажну жељу за ослобођењем и окончањем терора.

Турци су са својим освајањима Херцеговине, као основну и најважнију тековину, донијели и успоставили строгу централизацију власти. Сва земља је претворена у државну земљу и није постојала могућност посједовања приватних посједа. Држава, усмјерена искључиво на ратне походе и освајања, представљала је један војно-ратни механизам, који је у свом власништву имао скоро све земљишне посједе, заједно са њиховим кметовима. Сходно томе, државна земља је подијељена на тимаре, зијамете и хасове, од којих посљедњих није било пуно на просторима Херцеговине и Босне.¹² Са српском револуцијом 1804, у Босни и Херцеговини долази до неколико покушаја да се овакав систем феудализма укине, са мотивом да се створи слободан посјед за грађане. Ова тежња постала је нарочито присутна, уколико се зна да је тржишни напредак још од краја XVI вијека озбиљно нагризао основе феудалног система у Османском царству и као

¹¹ В. М. Гутић, *Ойшша и дијломајска...*, књига 1, 71.

¹² Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у: *Дијалој прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 145–146.

резултат тога процеса појавили су се полунезависни феудалци (тур. *ciftlik sahibia*), који су своја имања – чифтлуке посматрали као приватно власништво и на њима злоупотребљавали позиције кметова.¹³

Један од главних узрока избијања немира међу становништвом Херцеговине био је проблем аграрног питања. Сам аграрни чинилац у балканским револуцијама био је посљедица нарави самог балканског села, као и револуционарних и конзервативних ставова сељака, како је то примијетио академик Димитрије Ђорђевић. Историјском борбом против османске власти, сам сељак се заправо изоловао и затворио у своју патријархалну заједницу, али је ипак очувањем старих и утврђених вриједности омогућио себи опстанак етничко-националних вриједности, што је било од непроцјењивог значаја.¹⁴ Међутим, поред овога, ипак треба нагласити да је порески систем у Босни и Херцеговини био крајње архаичан и превазиђен. Саферска наредба из 1859, административни закони који су донијети 1865, као и све државне мјере које су доношене у овом периоду, познатијем као *џанзимаџи*¹⁵, нису успјели да промијене тешко

¹³ Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802–1878”, у: *Дијалог прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 158–162.

¹⁴ Димитрије Ђорђевић, „Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века”, у: *Опелги из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 39–42.

¹⁵ У преводу са турског уредбе, реформе, преуређивање. Овим појмом означаван је процес реформисања државне управе Османског царства у периоду XIX вијека. Формално је почео проглашењем Хатишерифа од Гулхане (тур. *Gülhane Hatt-ı Şerif/ Tanzimât Fermânı*) 3. новембра 1839, са главном

стање.¹⁶ Социјална подјела увелико се поклапала са вјерском, тако да је поларизација становништва била изражена кроз два нивоа. Безобзирно и проблематично, врло чести насилно прикупљање пореза било је главни државни приход, а све под институцијом закупа сакупљања пореза.¹⁷ Правни положај сељака био је идентичан оном у средњем вијеку, па је без обзира на покушај реформи, било немогуће остварити иста права као муслимани.¹⁸

Од 1854. главни извор прихода Османског царства био је прикупљање *десетѿине*. Овај порез, као основни, али не и једини које је становништво плаћало, обично се сакупљао у натури.¹⁹ Међутим, од

идејом једнакости и правде међу поданицима Османског царства, без обзира на вјеру и народност. Као такав није до краја остварен и без обзира на широк дијапазон реформи и идеја, једнакост међу поданицима није била проведена. Правда и закони су примјењивани селективно, хришћани су ниподаштавани, а читав систем ишао је у корист муслманског живља.

¹⁶ Илбер Ортајли, *Најдужи век имѿерије*, (Београд: СКЗ, 2004), 182–185; Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839–1878)*, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, 2013), 58–107; Наведеним административним законима Босна и Херцеговина је уздигнута на ранг ејалета и подијељена на седам округа. Подјела је резултат реформског замаха Мидхад-пашине владе. (М. Екмечић, *Босна и Херцѿговина 1802–1878...*, 155–156).

¹⁷ У дословном схватању, дешавале су се ситуације у оквиру којих би богати појединци и чиновници Османског царства иплатили дио предвиђеног пореза за неки округ, срез или мјесто. Затим би уз различите методе брутално наплаћивали много веће износе пореза од сељана тог мјеста, често их лишавајући свог иметка или чак и личног живота.

¹⁸ В. М. Гутић, *Ойшѿиѿа и диѿломаѿѿкса истѿорија...*, књига 1, 45–46.

¹⁹ Као дио жетве, прихода са имања или у грлима крупне и ситне стоке.

1866. обнавља се „закуп десетине”, који сакупљачима даје одријешене руке и неограничена средства у сакупљању истог, што је проузроковало насилно прикупљање *десетине*, са растом њеног износа из године у годину. Наредне године мутесарифи су се скоро утркивали ко ће скупље продати десетину, да би 1868. било дозвољено да чиновници могу лично учествовати на аукцијама као закупници.²⁰ Тако је временом из натуралне ренте, *десетина* постала новчана рента, а њено сакупљање су пратила бројна насиља и злоупотребе. Такође, 1872. држава је увела монопол на дуван. Двије године касније укинуте су царине у Османском царству, што је за посљедицу имало увођење „десетинске четвртине”, са циљем употпуњавања државних губитака од укидања унутрашњих царина. Заправо, то је значило да је становништво било у обавези да плаћа *осмину*, а не *десетину*, што је уз све остале намете било неиздрживо за српског сељака.²¹

Закуп *десетине*, а касније *осмине*, био је највећи проблем. Принцип у оквиру кога су се могле дати одријешене руке за сакупљање пореза било коме, уколико би прије тога тражени износ исплатио

²⁰ Радован Субић, *Посљедњи вијек одманске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)*, (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет – Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024), 162–163.

²¹ Миомир, Дашић, „О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860–1918)”, у: *Опједи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 276; Милорад Екмечић, *Сјаварање Југославије...*, 273–279; Милорад Екмечић, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878”, у: *Историја српског народа*, књига V-1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 449–484.

држави, био је погубан по становништво.²² Овакав систем често је изазивао парадоксалне ситуације, попут оне из 1869, када је један ага, коме је сељак био дужан плаћати *џрећину*, мање плаћао држави своје порезне обавезе, него сваки од његових 60 кметова на имању понаособ. Непосредно прије тога, систем сакупљања *десетине* у Херцеговини достигао је немогуће размјере у износима. На плаћање ове обавезе отпадало је више средстава него на све остале намете заједно. Њен закуп, као и малтретирања у току сакупљања, попримили су толике размјере да је „Европа пред својим очима доживљавала закашњели средњи вијек”.²³

Порезна обавеза била је и *џрећина*. Она се плаћала аги од стране чивчије и тај порез био је сасвим сигурно много тежи него *десетина*. Иако је Саферска наредба из 1859. чланом 11 строго забрањивала издавање *џрећине* под закуп, то је остало мртво слово на папиру. Тако је трајало све до 1875. и доласка Сервер-паше, који је строго наредио поштовање тачке 11. Саферске наредбе.²⁴

Поред већ наведених пореза, становништво је

²² Миомир Дашић, „Политичке и социјалне претпоставке сељачког устанка у Горњем Полимљу 1875. године”, у: *Оптеги из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 268.

²³ М. Екмечић, *Историјски значај устџанка...*, 208–209.

²⁴ Босна, бр. 489, 27. октобар и 8. новембар 1875, цитирано према: Војислав Богичевић, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878 године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875 – 1878)”, у: *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, година 2, (ур. Анто Бабић), (Сарајево: ГИД БиХ, 1950), 167–170.

било дужно да плаћа и низ других обавеза, од којих ћемо неке поменути: *џорез на кућу*, *војни џорез*, *бејије*, *зеххије*, *канџарија*, *оџлукија*, *духан ресми* и др. Треба обратити пажњу да је поред свих наведених пореза и такси, сељак био у незаштићеној позицији у односу на вољу свог господара.²⁵ Сваки сељак био је у ситуацији да га је бег могао протјерати са земљишта које је обрађивао и да се преко ноћи могао наћи „на улици”.

Као посљедњи и најтужнији фактор експлоатације становништва били су и грчке владике, тзв. *фанариоти*, који су били нарочито брутални у наплаћивањима својих потраживања. Они су били познати по великој грамзивости за новцем. Њима се годишње давала *мирија* – по 3–4 гроша по кући и то је епископ предавао држави. Свака кућа му је такође давала и један грош и четири паре годишње и тај порез називао се *баџик* или *димарина*. Свештеници су плаћали своје именовање по 25 дуката, а за сваку кућу по парохији плаћали су по један талир. Такође, свештеник је био у обавези да даје по 50 гроша годишње за водицу. Када би се освјештавала црква, епископу је давао народ 5.000 гроша. Фанариоти су често производили обичне чобане по Босанској Крајини за свештенике, само да би узели новац. То су радили за износе од 30 до 100 дуката. Све ово су грчке владике радиле у договору са турским властима и често су своје услуге и потраживања наплаћивали у пратњи турака и на бруталан начин.²⁶

²⁵ Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, knj. 7, (Теџанј: Planjах komerc, 2016), 434–435.

²⁶ Токо Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002), 306–308; Vojislav J. Korać,

Сви ови намети, прирези и порези, уз неријешено аграрно питање и несређене односе између бегова и сељака, довољно су оптерећивали сваког сељака и било је невјероватно умијеће преживјети у датом моменту. Уз неродне године, неимашту и терор, није му преостајало ништа друго него да се буни и устаје против османске власти. Наведени проблеми и историјска борбеност и немиран дух становника Херцеговине, као и жеља за уједињењем и ослобођењем били су главни узроци избијања устанка у лето 1875.

У деценијама пред почетак устанка, тајна дипломатија је на све начине радила на подизању истог. Мићо Љубибратић, архимандрит Нићифор Дучић, архимандрит Серафим Перовић и Нико Окан били су главне полуге тајне акције владе Србије и министра Илије Грашанина.²⁷ Гарашанин је најприје имао намјеру да путем српског дипломатског представника на Порти, Константина Николајевића, покуша да оствари план формирања једне Српске вицекраљевине и тако трансформише Османско царство.²⁸ Затим се на све начине трудио да током читавог овог процеса покрене устанак у Босни и Херцеговини. Међутим, иако су Љубибратић, Перовић, Дучић и

Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god, knjiga 2 – dio 1, IK (Trebinje: Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 562–563.

²⁷ Види: Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 181–190.

²⁸ Miloš Jagodić, „Serbian secret organisation in Eastern Bosnia (1849–1855)”, u: *Istraživanja* 27, (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016), 190–191.

Окан имали активан и значајан рад на терену све до 1873, нису успјели да доведу до подизања устанка.²⁹ Након комплетне дипломатске агитације и подстрека припреме устанка тајним каналима, на ред је дошао и рад на терену. У години пред устанак, најинтензивније се радило међу становништвом. Будуће устаничке вође, провеле су цијело прољеће и љето 1874. крећући се дуж границе са Црном Гором, уз повремене преласке, а све у циљу договора и позивања народа на устанак.

Њих су додатно подстакле велике неимаштине и неродна 1874. Те године су скоро сви усјеви у Херцеговини пропали, укључујући и траву за испашу стоке. На то су власти повећале потражњу за наметима, а цијене су порасле више од 100%, па је стање било алармантно. Колика је глад завладала у Херцеговини, говори податак да је било предвиђено да се из околине Требиња пресели више стотина породица у крајеве око ријеке Саве, у Зворнички и Бањалучки санџак. Иако до тога није дошло, неимаштина и закуп десетине су натјерали становништво на устанак.³⁰

Озбиљније припреме за подизање устанка почеле су у јесен 1874. Већ тада, прва делегација херцеговачких кнезова на челу са браћом Гутићима,

²⁹ Види:; Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: *Радови из историје БУХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 25–46; V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 1, 567–573, Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960), 50–51.

³⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 394; Жарко Лековић, „Стара Херцеговина од 1874. до 1878.”, у: *Историјски радови*, (Никшић: Институт за српску културу, 2022), 302–303.

Трифком Бухом, Проданом Рупаром и другим отишла је на Цетиње, са намјером да се црногорском књазу пожали на зулум и терор који је владао у Херцеговини. У исто вријеме, у октобру 1874. избили су и немири у Подгорици³¹, који су резултирали једним покољем српских трговаца од стране Турака. Иако је покољ био одмазда за смрт Јуса Мучине, изазвао је велики страх у народу и само дао подстрек сељанима који су планирали устанак, да исти убрзају.³²

На Цетињу су, тражећи помоћ за устанак, примљени прилично хладно. Тек четврти дан састали су се са књазом Николом, који им је говорио да „још није дошло вријеме за устанак”. Након оваквог одговора Јован Гутић му се обратио ријечима да „кад сине прољеће, чућеш, господару, шта су кадер Невесињци учинити”, на шта им је књаз обећао помоћ ријечима „кад сте тако прегли соколови, ја ви не могу одрећи помоћ. Причекајте док сване прољеће; тада ће ви се

³¹ Подгоричка афера–покољ десио се у октобру 1874 над српским цивилним становништвом од стране Турака. Атентат на Јуса Крњића Мучину од стране Пера Дрекаловића Иванова, који је био сродник војводе Марка Миљанова био је повод за покољ. Атентат се десио након што је Мучина пријетио смрћу Перу Иванову, а затим је, као одмазда за атентат извршен погром над цивилима. Ово је била тачка кључања у односима Црне Горе и Османског царства. (М. Екмечић, *Стварање Југославије...*, књ. 2, 282; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985), 77–82; Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874. и њен устанак у Херцеговини 1875. године*, у: *Сабрана дјела*, (ур. Момчило Голијанин), (Невесиње: Народна библиотека Невесиње, 2012), 57–60).

³² В. М. Гутић, *Оштира и дипломатска историја...*, књига 1, 75–77.

истурити џебана и оружје у Бањане...”.³³

По повратку делегације са Цетиња, Турци су само повећали терор и малтретирања, тако да је послата нова делегација са жалбама и молбама књазу Николи Петровићу да заштити народ.³⁴ Турци су у међувремену сазнали за одлазак прве делегације на Цетиње и да је Јован Гутић предводник исте. Због тога су се Јован и Михаило Гутићи склонили у шуму већ почетком новембра 1874. Уз њих се одметнуло и неколико околних мјештана и кроз неколико дана су водили борбу са турским снагама које су дошле да их траже. Како су чарке почеле, главари су одлучили да опет, сада трећи пут пошаљу делегацију књазу Николи.³⁵ Након треће посјете и савјетовања, херцеговачки прваци су се, заједно са једном групом народа од око 150 људи, склонили на црногорску територију у прољеће 1875.³⁶

Књаз Никола, видјевши да је ситуација крајње напета и да ће Херцеговци без обзира на све подићи

³³ Р. Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874...*, 55–57.

³⁴ Он је делегацију поздравио и рекао им „Чујте браћо! двије ипо цијеле године треба причекати, докле дође вријеме за устанак; а то је, докле се Русија спреми да објави рат Турској. Но се вrnите дома и живите с Турцима како знате”, као и „моји Црногорци ћели би, да се крваво освете Турцима, ма залуду; ја сад не могу друго, но да чекам до бољег времена”. (Р. Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874...*, 65).

³⁵ Књаз им је одговорио врло оштро да су све „то учињели навлаш, преко моје воље и знања. Но се врните дома овога часа и мирите с Турцима кано знате, те вrnите робље кућама, да не испогйба од Турака и од зиме. Ви који не смијете остат у Турке, бјежите овамо”. (Р. Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874...*, 67).

³⁶ М. Екмечић, *Историјски значај устѹанка...*, 211–212; В. М. Гутић, *Ойшћа и дијломатска историја...*, књига 1, 79–80.

устанак³⁷, главарима Гутићу, Грубачићу, Бухи и осталим на Цетињу је рекао „Ја ћу ви послати добровољце и џебанучим чујем да је пукла прва пушка од устанка... Ни за живу главу не почињите први, но нека турска пушка прва пукне на вас. Пошље – како ве Бог учи а ја ћу чињети шта будем мога”.³⁸ Борба за ослобођење и уједињење овим је добила и већи смисао. Подршка књаза Николе била је један од најзначајнијих сегмената почетка устанка.

Порта је још једном покушала да приволи главаре на преговоре, али су они одлучно одбили сваки покушај истих. Портин изасланик у Невесињу Селим-паша, нудио је исте услове као што су их добиле области у дубровачким преговорима 1862³⁹,

³⁷ Одлучност Херцеговаца да се дигну на устанак, најбоље се види из једног писма које су Мићу Љубибратићу упутили Антун и Шушањ Дубовић. У њему се Мићу поручује „И вјеруј! На нашу памет, да цијела Европа рече да се неће Херцеговци бити се с Турцима, ми мислимо да хоће по сваки начин, а ти знаш да се ватра пири што се боље може, па шта Бог да”. (G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, 432–433).

³⁸ Р. Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874...*, 133.

³⁹ Ови преговори везани су за пропаст устанка Луке Вукаловића 1862. и битни су за коријен борбе Срба Источне Херцеговине за аутономију, односно ослобођење. Наиме, у прољеће 1862. дошло је до преговора у оквиру којих је Вукаловићу нуђено да буде именован за вођу области и за кајмакама Херцеговине, али су устаници ипак тражили потпуно ослобођење од порезног ропства, аутономију под гаранцијом Великих сила и пристанак на плаћање само редовног пореза султану. Писмом Омер-паше, Вукаловићу је обећавана територија под његовом влашћу, која би обухватала Зупце, Драчевицу, Корјениће и Суторину (дакле излазила би на море) и плата 5.000 пјастера и још 500 за секретара и 600 пјастера за шест заптија. Ипак у писму се мислио на територију која није имала аутономију, већ била чисто турска област. Вукаловић је био спреман да прихвати

главари су одбили сваки даљи покушај за договором. На састанцима у Зовом Долу и Биограду, главари су 27. јуна 1875. и званично одлучили да се устанак подигне. Истог датума, у селу Трусина, Јован и Михаило Гутићи, Јован Џомбета, Илија Стевановић, Продан Рупар, Лука Мишковић и Васо Граховац одржали су посљедњи састанак у овом дијелу невесињског округа, пред сами почетак устанка. У наредних неколико дана, спорадичним акцијама мјештана села Крекови и Братач, одлучно су одбијене турске снаге, које су имале намјеру да уђу у села и попале

ово, под условом да му се припоје још и Требињска Шума и Попово поље, за шта Турци нису хтјели ни да чују, па су наведени преговори пропали и општи вал опадања устанка захватио је покрет Луке Вукаловића. Све то натјерало га је да у јесен исте године поново ступи у преговоре са Турцима. Преговори са Хуршид-пашом, а уз присуство аустријског и енглеског конзула одржани су у септембру 1862. у Дубровнику. Двије стране су договориле општу амнестију за устанике, као и наименовање Вукаловића за војводу Зубаца, Крушевице, Драчевице, Суторине, Бањана, Пиве и Дробњака уз плату од 1.500 пјестера. Дато му је право да држи 500 пандура за чување границе према Црној Гори. Како је овај договор био против тежњи цетињског двора да себи потчини ову област, он је од самог почетка осуђиван и саботиран. Читав покрет и дјело Луке Вукаловића су осуђивани, а он сам је називан „Бранковићем”. Уз све то, Турци нису уопште поштовали договор и нису иплаћивали плате на које су се обавезали. Иако је такво стање довело до покушаја поновног организовања устанка, као и до покушаја новог циклуса преговора у Мостару, Османско царство се ипак одлучило на најкориштенију методу смиривања немирних области и крајем 1863. потпуно војно угушило устанак. (види: Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, (САНУ – Посебна издања, књига 625, Одељење историјских наука, књига 19), (Ваљево – Београд – Нови Сад: Ваљевска штампарија – САНУ – Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994), 905–908, 946, 949–963).

их.⁴⁰ Тако је, акцијама и плановима херцеговачких главара – искључиво сеоске „елите”, све било спремно за почетак једног од најзначајнијих, а испоставиће се и најтрагичнијих, српских устанака.

Сходно великом броју мањих сукоба у цијелој првој половини 1875, готово је немогуће одредити стварни датум почетка устанка. Наука узима да је Херцеговачки устанак, започео⁴¹ 9. јула 1875. у селу Крекови надомак Невесиња, сукобом устаничких снага са турским јединицама у предјелу брда Гребенац (Гребенак).⁴² Његов почетак, испоставиће се касније, био је почетак једне велике кризе и ратних дешавња дуж цијелог Балкана.

⁴⁰ В. М. Гутић, *Ошћина и дипломатска историја...*, књига 1, 81–82.

⁴¹ Самом почетку устанка претходио је један напад јединица харамбаше Пера Тунгуза на турске караване у мјесту Бишина, код Невесиња. Турски теретни каравани су се из правца Мостара кретали ка Невесињу, превозећи робу за потребе града. Јединице Тунгуза су их пресреле и убиле пет Турака 5. јула 1875. То је био најзначајнији догађај који је претходио главном сукобу 9. јула у Крековима. (Ристо Т. Пророковић у свом дјелу наводи да се радило о седам Турака. (Р. Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 182)). Овај напад био је један класични препад хајдучих јединица на узаном простору пута између Мостара и Невесиња и из тог разлога се он не може сматрати почетком устанка. Стварни почетак био је организовани сукоб са турским и муслиманским снагама из Невесиња четири дана касније, 9. јула, у Крековима

⁴² Милорад Екмечић, *Дујо крећане између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, (Београд: Evrobook, 2019), 282; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 81; М. Екмечић, *Сиварање Југославије...*, књ. 2, 284.

ВОЈВОДА МИЋО ЉУБИБРАТИЋ У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ 1875 – ДРЖАВОТВОРНА ИДЕЈА ЈЕДНОГ ТРЕБИЊЦА⁴³

Увод

Наведени рад подијељен је у неколико цјелина, како би се појединачно, односно тематски, објаснили најважнији периоди живота и активности војводе Мића Љубибратића. Као сегменте у раду, поред ове цјелине, одлучили смо се најприје да дамо основне биографске податке о војводи Љубибратићу, како би се читалац одмах на почетку упознао са овом историјском личношћу Источне Херцеговине.⁴⁴ Затим смо посветили пажњу његовој политичко-пропагандној дјелатности у деценији пред почетак Велике источне кризе и Херцеговачког устанка. Овај дио рада нарочито је битан, како би се на што бољи начин схватио положај у оквиру кога се нашао не само Љубибратић,

⁴³ Поглавље представља публиковани рад – Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: Зборник радова на тему *Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацко: Просвјета, 2022), 126–152. Рад је, иако без одређених докумената из Архива и породичне збирке Мића Љубибратића, са намјером остављен у изворном облику.

⁴⁴ Српска историографија, нажалост, до сада нема научну монографију у виду биографије војводе Љубибратића.

већ и обичан сељак у Херцеговини. Ријеч је о идејном сукобу и борби за превласт над територијом у провинцијама Босни и Херцеговини, која је била врло актуелна међу српским владарима на Цетињу и у Београду. Обичан устаник, бунтовни сељак и борац против окупације и зулума, често је био у неприлици због истог. Природно, у својој борби за ослобођење, а успут увучен у вртлог дипломатије и „високе” политике, тај исти сељак није био способан да разумије наведени анимозитет, нити да му се својим дјеловањем прилагоди. Управо је војвода Љубибратић, као битан фактор идејног размимоилажења двију влада, постао и „жртва истог”.

У наредном поглављу детаљно смо се бавили самом улогом војводе Љубибратића у првој устаничкој години у Херцеговини. У оквиру исте, Мићо Љубибратић је имао једну прилично интригантну и можда неславну улогу. Унапријед окарактерисан као проблематичан политички фактор, он своје идеје око сазивања устаничке скупштине и формирања владе на овим просторима није успио да оствари. Идеале за које је чврсто држао да су основа једног устанка и изградње устаничке, а самим тим и нове власти, убрзо је морао да напусти. Скренута му је пажња да његов политички рад није могуће имплементирати на простору који је био интересна сфера цетињског двора и остављена му је могућност да једино на бојном пољу доказује своје квалитете. Окарактерисан као непожељан, успутно претучен и отјеран са овог простора, накратко је добио могућност да узме чвршћег учешћа искључиво у устаничкој борби. У том сегменту његове „епизоде” у Херцеговини показао је да му је перо ближе од кубуре, а да је у невољама

током устанка 1852–1862 „знао и сабљом махнути”.⁴⁵ Иако је приступао бојишту као тактичар, није остао запамћен по било каквом војном успјеху. Изгубивши неколико окршаја против Турака, властитим грешкама и утицајем књаза Николе, морао је да напусти устаничко подручје, о чему смо детаљно писали у наведеном поглављу.

Како је политички и војно био спутаван и ограничаван, војвода Љубибратић се као полиглота посветио везама и контактима са појединцима, али и групама, који су били заинтересовани за добровољно придруживање устаницима Источне Херцеговине. Управо по добровољцима, нарочито онима из Италије са којима је највише и сарађивао, Љубибратић је остао најпознатији. Овај сегмент његовог рада у Херцеговини тема је посебног и уједно и посљедњег поглавља нашег рада.

Биографски подаци

Михаило Мићо Љубибратић био је војвода, устанички вођа, агент Владе Кнежевине Србије и преводилац. Рођен је 1839. у селу Љубово надомак Требиња. Датум његовог рођења остао је историографији непознат. Како је рођен у селу које је на скоро пола пута између Требиња и Дубровника, у то вријеме познатије и модерније средине, Љубибратић је већ од свог дјетињства био везан за овај медитерански град. Своје првобитно, а испоставиће се и једино образовање

⁴⁵ Ангелика Кос, „Михајло Љубибратић – вођа херцеговачког устанка”, у: *Невесинска џушка*. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике, 2006), 55.

стекао је управо у Дубровнику. Завршивши класичну гимназију на италијанском језику, паралелно је учио и усавршавао француски језик. Након школовања, у раној младости сарађивао је са зубачким и корјенићким војводом Луком Вукаловићем.⁴⁶ Та сарадња најприје је била у вези са продајом дувана на дубровачкој пијаци, а касније је постао и његов близак сарадник. Након што је Вукаловић узео вођство у устанку у Херцеговини 1852–1862,⁴⁷ Љубибратић му постаје секретар и једно вријеме одржава везе са руским конзулом Гиљфердингом.⁴⁸ Нарочито се истакао у борбама око манастира Дужи и села Вољујац током 1857, али и уопште у организовању и побуњивању читавог простора требињске Шуме и Површи.⁴⁹

Био је један од сарадника Илије Гарашанина на организацији новог устанка у Босни и Херцеговини. Овај период његовог живота обиљежио је сав његов каснији рад и покушаје за бољим организовањем устанка, о чему ће бити ријечи у самом раду. Љубибратић је шездесетих година деветнаестог вијека постао агент Владе Кнежевине Србије. Био је, у сарадњи са Илијом Гарашанином, један од чланова

⁴⁶ Као шеснаестогодишњак му се препоручио за сарадника и понудио му своје услуге. (*Србски дневник*, бр. 96, 6. октобар 1861).

⁴⁷ За детаље о наведеним устанцима, као и за улогу Љубибратића у штабу војводе Вукаловића види: Душан Берић, *Устџанак у Херцеговини 1852–1862*, (Ваљево – Београд – Нови Сад: Ваљевска штампарија – САНУ – Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994).

⁴⁸ Д. Берић, *Устџанак у Херцеговини...*, 380; А. Кос, *Михајло Љубибратић – вођа херцеговачког устџанка...*, 56–58.

⁴⁹ Д. Берић, *Устџанак у Херцеговини...*, 403–406, 426.

тајних организација које су свој рад сконцентрисале у смјеру дјеловања на просторе Босне и Херцеговине, како би се у њима што прије дигао устанак против Османског царства. Устаничку идеологију је, под утицајем италијанског ризорђимента, ускладио са италијанским узором и њом је прожео своју агентуру овога периода.⁵⁰

У пропагандном раду, али и уопштеном схватању појма идентитета, полазио је од тога да етнички идентитет одређује језик⁵¹, па су за њега сви становници Босне и Херцеговине „без разлике вјере браћа: по Богу, језику и отаџбини”. У Херцеговину је послат пред почетак Велике источне кризе. Одмах је радио на припремању планова за устаничке операције у Херцеговини. Своје планове усагласио је са плановима Светозара Милетића и Ђузепеа Гарибалдија, чији добровољци су били у устаницима војводе Љубибратића. У Херцеговини његов рад није наишао на топао пријем двора на Цетињу, па се црногорски књаз Никола потрудио да Љубибратића протјера са ових простора. Ту је свакако најбитнији сегмент однос двију српских династија, Петровић-Његоша и Обреновића, чије размирице су у овом периоду достигле свој врхунац. Војвода Љубибратић је тај анимозитет и дословно речено борбу за превласт у Херцеговини

⁵⁰ Милорад Екмечић, „Љубибратић, Михаило Мићо”, у: *Српски биографски речник*, том 5, (Нови Сад: Матица српска, 2011) 700.

⁵¹ Теорију да етнички идентитет одређује језик највише је заступао и српски филолог и реформатор српског језика, Вук Стефановић Караџић. (Радош Љушић, „О Ђоровићевој књизи и идејама о великој Србији”, у: *Србија 19. века*, књига 2, (Београд: Војна књига, 1998), 281–282).

и Босни коју су међусобно водиле исте, осјетио лично – на својој кожи.

Своје дјеловање покушао је да настави у Босни. Као жртва политике са Цетиња, што је била и логична посљедица с обзиром на његову функцију и задатак, протјеран је из родног краја. У жељи да настави свој рад на распламсавању устанка и уједињењу српског народа, кренуо је пут Западне Херцеговине, а затим Босанске Крајине, како би тамо бодрио устанике и ојачао прилично слабији покрет у односу на Источну Херцеговину. Ипак, ту је у фебруару 1876. пао у руке аустријској граничној полицији. Ухапшен је у селу Вељане у близини Имотског.⁵² Аустријске власти су, као неутрална страна, ухапсиле Љубибратића, пребацивши га преко Трста у Линц, а затим у Грац. У интернацији је остао до 1877, када је ослобођен.⁵³ Учествовао је у припремама отпора аустроугарској окупацији 1878. Све вријеме свога учешћа у устанку и немирима у току Велике источне кризе и Херцеговачког устанка, залагао се за ширу платформу устаничке сарадње и отпора, која је подразумијевала интегрисање муслимана у покрет. У том правцу је сарађивао са групом муслимана на челу са Омербегом Ђемерлићем. Након пропасти Херцеговачког устанка 1882, званично се за стално склонио у Србију. Ту је био начелник Пиротског округа (1886–1888) и секретар Пореске управе Министарства финансија (1889) у Београду.

⁵² *Засџава*, бр. 37, 5/17. март 1876. (Застава је на првој страници и прилично детаљно извјештавала о самом начину хапшења јединице војводе Љубибратића).

⁵³ Dr Ferdo Hauptman, „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77”, u: *Prilozi 14–15*, (Sarajevo: Istorijski institut, 1978), 363.

Године 1886. саставио је пројекат ослобођења Срба муслиманске, католичке и православне вјере у Шумадији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Далмацији, Војводини и Старој Србији. Превео је више дјела са италијанског и француског, између осталог и исламску свету књигу Куран.⁵⁴

Агент Владе Кнежевине Србије – жртва једног историјског процеса

Простор Босне и Херцеговине је у деценијама прије почетка устанка био премрежен тајним организацијама које су у неким тренуцима активно или пасивно дјеловале на припремању истог. Ближи опис рада ових организација враћа нас у четрдесете године XIX вијека, односно у период од неколико година након писања *Начертанија* – националног програма Кнежевине Србије. Овај програм српског политичара Илије Гарашанина подразумевао је, уз првобитни и наглашени распад Османског царства, обједињавање српских, односно хришћанских области под патронатом матице Србије. Како су Босна и Херцеговина биле по статистикама већински насељене Србима⁵⁵ и

⁵⁴ М. Екмечић, *Љубибратић, Михаило Мићо...*, 700–701.

⁵⁵ Сви подаци о становништву Босне и Херцеговине до првог модерног пописа из 1879, којима наука располаже, крајње су непрецизни и одступају од стварног стања на терену. Турска званична саопштења, која су издавана у првој половини XIX вијека, нису се заснивала на тачном броју становника, већ само на броју кућа, као пореских јединица. По таквој статистици, према званичним државним подацима у Босни и Херцеговини било је 1851. 1.070.000 људи. Од ове бројке, муслимани су имали релативну већину. Према једном сличном прорачуну и попису из 1808. муслимана је било 520.000, православних 410.000 и римокатолика 120.000.

како су ове покрајине историјски увијек гравитирале ка Србији, и оне су се нашле у сфери српског националног програма.

Неколико година по писању *Начертанија*, Гарашанин је најприје имао намјеру да путем српског дипломатског представника на Порти, Константина Николајевића, покуша да оствари план формирања једне Српске вицекраљевине и тако трансформише Османско царство.⁵⁶ Како је тај пројекат пропао, при-

Такође, према једном француском попису из приближно истог времена, православни су чинили већину, што додатно компликује и чини немогућим приказивање стварног стања на терену. Оно што је прилично тачно и поуздано јесте да су покрајине Босна и Херцеговина у годинама пред Велику источну кризу имале 1.250.000 становника. Од те бројке, православно становништво сачињавало је 43%. Тај постотак представља бројку од приближно 574.000 људи и показује да су православци у годинама пред устанак имали релативну већину становника у односу на римокатолике и муслимане. По овој статистици, муслимани су имали око 40% становништва, док је на римокатолике отпадало око 17-18%. Са друге стране, према истраживањима проф. Галиба Шљива, ове провинције су 1867. имале укупно 1.035.836 становника. Од наведене бројке, православци су имали 431.200 становника, муслимани 418.315, римокатолици 171.764, Јевреји 3.759 и Роми 10.798 становника. По овој статистици, удио православног становништва био је око 42%, што се слаже и са унапријед изнесеним подацима према писању академика Милорада Екмечића и што још једном потврђује да је православно становништво имало релативну већину. (Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802–1878”, у: *Дијало о прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 156; Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у: *Дијало о прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 150; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005), 378; Galib Šljivo, „Bosanski Vilajet u 1867. godini”, у зборнику: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 546–552).

⁵⁶ Miloš Jagodić, „Serbian secret organisation in Eastern Bosnia

ступио је формирању тајних организација, које би своје акције усмјериле у правцу припреме и организовања једне шире сарадње хришћана и касније организације великог устанка за ослобођење Срба. Ове организације су, убрзо по свом формирању, доживјеле крах и свој рад су обуставиле све до 1858. Тада је Гарашанин ревидирао њихов рад. Њихов циљ био је да се у Босни и Херцеговини постигне национално јединство и да сви хришћани, а уколико је могуће и муслимани, сарађују што је могуће више, како би се становништво овога краја ослободило од османске власти. Интересантно је да се, програмски, рад ових организација није уопште дотицао аграрног питања и проблема, изузев једног помињања изједначавања муслимана и хришћана, али без класног разграничења. Њихов циљ је био садржан у тежњи да се ови простори ослободе и уједине у заједничку државу.⁵⁷

Званична обнова рада тајних организација десила се 1861. и тада се дјелокруг њиховог утицаја спустио директно до Источне Херцеговине. Гарашанин је у Херцеговини нашао повјерљивог и поузданог архимандрита Серафима Перовића и са њим, преко руског конзулата у Мостару, ступио у контакт.⁵⁸ Такође, у Београду се у то вријеме налазио и

(1849–1855)”, *Istraživanja* 27, (2016), 190–191.

⁵⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god.*, knjiga 2 – dio 1, (Trebinje: IKP Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 565–566.

⁵⁸ Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у зборнику: *Радови из историје БУХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 33.

повјереник српске владе, Михаило Мићо Љубибратић.⁵⁹ Он се управо у том периоду залагао за једну широку сарадњу херцеговачких и босанских хришћана и муслимана у циљу заједничког ослобођења, па је био двоструко користан. Љубибратића је Влада Кнежевине Србије 1866. послала у Херцеговину са задатком да подигне народ на устанак. Он је одмах покушао путем повјереника и тајних канала да успостави сарадњу са муслиманима. Ипак, наредне године дошло је до пада Илије Гарашанина, а годину након тога убијен је у атентату кнез Михаило Обреновић, тако да је замах ове акције, привремено, био обустављен.⁶⁰

У то вријеме, у центру пажње се нашао и архимандрит Нићифор Дучић, тада радник у Министарству спољних послова у Београду. Он је био задужен да се стара о раду српских школа на подручјима под Османским царством. Дучић је у овом периоду заједно са Мићом Љубибратићем и Ником Оканом био задужен за скоро комплетну политику Кнежевине Србије на просторима Босне и нарочито Херцеговине. Овдје треба напоменути да је ова тајна агитација била у потпуности обустављена за вријеме посљедњих фаза устанака Луке Вукаловића, јер је владало мишљење да је устанак вођен од стране Црне Горе и да се и она

⁵⁹ Пропању устанка Луке Вукаловића 1862/1863. Мићо Љубибратић се у његовој пратњи премјестио у Русију. У туђини је издржао око годину дана и већ 1864. нашао се у Београду и ставио на располагање влади. (Јован Накићеновић, Лука Вукаловић – херцеговачки велики војвода, (Требиње: ИКП „Свјетлост” Сарајево – Штампарија Требиње, 1970), 43–44) (прво издање: Нови Сад: Летопис 116, 1874).

⁶⁰ V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 1, 567–570.

сама спремала да уђе у рат, што је правило сметње утицају Србије у Босни и Херцеговини.⁶¹ Са друге стране, наведена тројка била је главни ослонац Владе у Србији за даљу агитацију након смрти кнеза Михаила.

Тада долази и до озбиљнијих размимоилажења око утицаја на српски устанички покрет у Херцеговини, између Србије и Црне Горе. Агенти владе у Београду, попут Мића Љубибратића, имали су задатак да помажући покрете Луке Вукаловића, али и генерално стварајући услове за устанак у Херцеговини након Вукаловићевих устанака, што више дистанцирају исте од Цетиња. Отворено им је сугерисано да је потребно што је могуће јаче раздвојити уплив књаза Николе у Херцеговину, али да треба обратити пажњу на ситуацију да се оваквом врстом дјеловања не смије угрозити сам покрет Вукаловића, односно да се из анимозитета и противрјечних радњи обје владе не изроди неки облик аутономног „херцеговачког” покрета.⁶² Врло је интересантно ово настојање Владе Кнежевине Србије, која ће у каснијем размаху устанка имати директан утицај у Босни, на покушај утицаја и у Херцеговини.⁶³ Међутим, оно је, уз све

⁶¹ Исто, 572–573.

⁶² Radoman Jovanović, „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875 – 1878”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (Sarajevo: Nauka i društvo, tom 2, 1977), 95–97.

⁶³ Детаљније о односима двију влада види: Љиљана Алексић-Пејковић, „Црна Гора и Србија као центри национално-ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878. године”, *Историјски часопис XXIX-XXX* 1982–1983, (Београд: Просвета, 1983), 299–313.

напоре из Београда ипак осујећено јер је пропаганда са Цетиња више ишла на руку Херцеговцима. Природно, познајући менталитет становништва, али и вијековну сарадњу херцеговачко – црногорских племена, предност је била, трајала и однијела превагу у корист двора на Цетињу. Све ове радње биле су клице раздора и неповезаности акција српских држава у каснијем периоду.

Српска историографија, до радова академика Милорада Екмечића, углавном није познавала наставак рада ових организација, који је одмах по смрти кнеза Михаила наставило Намјесништво. Управо по директиви Намјесништва 1870, Нико Окан је заједно са капетаном Орешковићем израдио један план за подизање устанка на простору Босне и Херцеговине, који је ипак остао мртво слово на папиру.⁶⁴ Рад Љубибратића, Окана и Дучића као тајних агената Владе Србије је трајао до 1873, када је Влада званично одбила да помаже даљи рад.⁶⁵

Ни након такве одлуке и обуставе пропагандног дјеловања, Љубибратић није мировао. Током 1873. увелико се залагао да се рад на припреми устанка настави и да се исти што скорије подигне. У ту сврху, остваривши контакте путем преписки са многим виђенијим људима, основао је друштво „Млаго

⁶⁴ У оквиру овога плана који је носио назив „*Рајни план Србије против Турске*”, капетан Орешковић је писао да „Босна не може к нама доћи, ми морамо по њу ићи” и тражио је да се у Босни ради на развијању српске свијести код муслимана. (Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960), 43–44).

⁶⁵ М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини...*, 36–37; М. Екмечић, *Ustanak u Bosni...*, 50–51.

Српство". Његова улога и сврха постојања била је да се изрази једна мрежа дуж цијеле Херцеговине, како би се што прије подигао устанак. Са својим револуционарним програмом, друштво је рад започело у прољеће 1873. Преко овог друштва Љубибратић се опет и изнова залагао за сарадњу са муслиманима и босанским беговатом. Управо тај покушај сарадње, у то вријеме прилично непопуларан и несхваћен, осујетио је сваки озбиљнији напредак рада ове организације.⁶⁶

Сви политички програми тајних организација из Србије, настојали су најприје да у првој фази не дође до екстремних облика реакције становништва, већ да се хришћани у Босни и Херцеговини најприје, ако је икако могуће, помире са својим господарима и уз минималне узајамне уступке, заједно устану против Османске власти. Ова политика најприје је рачунала на босанско грађанство и више слојеве, док је сељаштво овим поступцима било крајње оштећено. Ипак, ту је дошло до проблема класних разлика између босанског сељаштва и грађанства, које су сада проузроковале проблеме и у политичким погледима. Овај јаз представљао је велики проблем јер је сељачка маса била најјача револуционарна снага и једино је она могла изнијети борбу и рушење османског система изнутра. Наведена ситуација је произвела недовољно добро познавање идеја сељаштва у Босни и Херцеговини и

⁶⁶ Dr Savo Ljubibratić – Todor Kruševac, „Prilozi za proučavanja hercegovačkih ustanika 1857–1878. godine (Iz arhiva vojvode Ljubibratića)”, *GID Bosne i Hercegovine*, godina VII, (Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1955), 195–196, 204; Др Саво Љубибратић – Тодор Крушевац, „Прилози за проучавање херцеговачких устаника (Из архиве војводе Мића Љубибратића)”, *ГИД Босне и Херцеговине*, година VIII, (Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине, 1956), 311–312.

немогућност да се без те идејне подлоге, заједно са грађанским предводништвом, читав покрет уклопи у један широки народни покрет против Османског царства. Како су тајне организације које је оснивала Србија, а чији члан је био Мићо Љубибратић, највише почивале на грађанским основама, заобилазиле су сељачку основу покрета у Босни и Херцеговини. Тако су, заобилазећи њу, свој рад у потпуности маргинализовали и осујетили пред почетак устанка.⁶⁷

Након комплетне дипломатске агитације и подстрека припреме устанка тајним каналима, на ред је дошао у коначници и рад на терену. У години пред устанак, најинтензивније се радило међу становништвом да се исти подигне. За то вријеме, анимозитет књаза Николе према акцијама Владе у Београду, остао је у потпуности исти. Он је пред сам устанак слао војводу Маша Врбицу да агитује по Херцеговини и главаре окреће ка Цетињу. Истини за вољу, они су једино на Цетињу и добијали обећања за помоћ. Поред тога, дешавало се и да Херцеговци траже помоћ од кнеза Милана, што је посебно сметало црногорском књазу.⁶⁸ Тражење помоћи услијед великог сиромаштва и терора била је природна околност, али у свему томе, обични сељак или устаник није био свјестан анимозитета између српских влада и дворова.

⁶⁷ М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини...*, 42–45.

⁶⁸ R. Jovanović, *Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875–1878...*, 98–99.

Устанак 1875. и улога војводе Љубибратића

Након припрема и савјетодавних разговора делегација које су Херцеговци слали на Цетиње током лета и јесени 1874, коначно је пресјечено да се устанак мора подићи у лето наредне године. Иако је црногорски књаз Никола био против дизања устанка и немира са Турцима⁶⁹, из Херцеговине је у Црну Гору током зимских и прољећних мјесеци 1874/1875. пребјегло 150 људи са својим војводама и главарима.⁷⁰

Порта је под сваку цијену жељела да спријечи устанак и пребјеглима је нуђен безбједан повратак кући. У том правцу, са Црном Гором склопљен је споразум о повратку. Међутим, већ по доласку првих

⁶⁹ Према записима очевица и савременика Херцеговачког устанка, Риста Т. Пророковића, књаз Никола је током јесени 1874. примио три херцеговачке делегације. Све три делегације, предвођење главарима браћом Гутићима, Симуном Зечевићем, Милошем Кешељем, Глигором Милићевићем и другима, тражили су од књаза помоћ у муницији, храни и људству. Књаз је био против подизања устанка у датом момету јер је држао да спољнополитичка ситуација није добра и да се треба примирити на терену. Херцеговачким главарима је поручио да „дивна и јуначка је та ваша жеља, ма још није дошло вријеме за устанак... Но се вrnите дома и живите с Турцима како знате... стрпите се, соколови, до Ђурђева дана, а тад ћу ви дати пушке и цебану”. (Ристо Т. Пророковић, „Невесињска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године”, у: *Сабрана дјела*, (Невесиње: Народна библиотека Невесиње, 2012). 55–67. (прво издање: (Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1905)).

⁷⁰ Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 211–212; Василије М. Гутић, *Ојшша и дилломајска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 79–80; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985), 97.

повратника, заптије су почеле да их хапсе, при чему је дошло и до проливања крви. Књаз Никола, видјевши да је ситуација крајње напета и да ће Херцеговци без обзира на све подићи устанак,⁷¹ главарима је говорио „ни за живу главу не почињите први, но нека турска пушка прва пукне на вас. Пошље – како ве Бог учи; а ја ћу чињети шта будем мога”.⁷²

Портин покушај да преговара са главарима био је узалудан јер су они одлучно одбили сваки покушај истих. На састанцима у Зовом Долу и Биограду, главари су 27. јуна 1875. и званично одлучили да се устанак подигне. Истог датума, у селу Трусина, Јован и Михаило Гутић, Јован Џомбета, Илија Стевановић, Продан Рупар, Лука Мишковић и Васо Граховац одржали су посљедњи састанак у овом дијелу невесињског округа, пред сами почетак устанка. У наредних неколико дана, спорадичним акцијама мјештана села Крекови и Братач, одлучно су одбијене турске снаге које су имале намјеру да уђу у села и попале их. Тако је, акцијама и плановима херцеговачких главара – искључиво сеоске „елите”, све било спремно за почетак једног од најзначајнијих, а испоставиће се и најтрагичнијих, српских устанака.

⁷¹ Одлучност Херцеговаца да се дигну на устанак, најбоље се види из једног писма које су Мићу Љубибратићу упутили Антун и Шушањ Дубовић. У њему се Мићу поручује „И вјеруј! На нашу памет, да цијела Европа рече да се неће Херцеговци бити се с Турцима, ми мислимо да хоће по сваки начин, а ти знаш да се ватра пири што се боље може, па шта Бог да”. (Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878. Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878*, knjiga 7, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 432–433).

⁷² Р. Т. Прококовић, *Невесињска буна 1874...*, 107.

Захваљујући великом броју мањих сукоба током прве половине 1875, готово је немогуће одредити прави датум почетка устанка. Наука узима да је Херцеговачки устанак, познатији као Невесињска пушка, започео 9. јула 1875. у селу Крекови надомак Невесиња, сукобом устаничких снага са турским јединицама у предјелу брда Гребенац (Гребенак). Његов почетак, испоставиће се касније, био је почетак једне велике кризе и ратних дешавања дуж цијелог Балкана.⁷³ Овај догађај, како је то забиљежио војвода Гавро Вуковић, „био је судбоносан. Он је учинио епоху у историји српског народа. Одјек те славне пушке потресао је сав српски народ из темеља...њен пуцањ одјекнуо је по цијелом свијету”.⁷⁴

У првим данима устанак је имао одјек у Доњој Херцеговини, која је и неколико дана раније била побуњена. Тамо су се удружени одреди Срба и римокатолика крајем јуна побунили против османске власти. Црногорски књаз Никола, већ је 29. јуна 1875. био обавијештен да је извјесни „Марко Латинин” са 800 људи затворио Требиње и путеве између Габеле и Мостара, а да је у Дабру кнез Бјелица затворио пут Мостар–Столац. Коњички крај био је побуњен захваљујући Продану Рупару, а сви путеви између Невесиња и Мостара били су блокирани.⁷⁵ Устаници из

⁷³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, (Београд: Еуроbook, 2019), 282; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 81; Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1989), 284.

⁷⁴ В. Г. Вуковић, *Мемоари...*, 119, 129.

⁷⁵ Васиљ Поповић, „Покрет од 1875. до 1878”, у зборнику:

Доње Херцеговине су 23. јула заједно у једном боју између Дабра и Стоца потукли турске снаге. Читав појас области око Храсна и Требиња, али и области Дабра и планине Трусине стајали су уз Невесиње од самог почека. То је била вијест коју је аустријски конзул крајем јула јавио у конзулат у Сарајеву.⁷⁶

Османска власт на челу са Ибрахим Дервиш-пашом била је суочена са једним смјелим и храбрим народним покретом. Он је од 1. априла 1874. био на челу управе у Босни и Херцеговини, и био је познат као официр који је био велики непријатељ хришћана, али и као човјек који није био способан да схвати позицију истих у овим крајевима.⁷⁷ То је било у најмању руку чудно јер је овај официр неколико година прије почетка устанка био један од команданата у Босни и Херцеговини, па се очекивало да одлично познаје прилике и ситуацију на терену.⁷⁸ Новосадска *Засџава* је касније о њему писала да је „бездушни тиранин”.⁷⁹ На почетку устанка Дервиш-паша је из Сарајева упутио два јака војна одреда у Мостар, са задатком да се уз још један одред пјешадије и коњице

Перо Слијепчевић и сарадници, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј-РТВ, 2017), 44; В. Г. Вуковић, *Мемоари...*, 128–129.

⁷⁶ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 17; Васиљ Поповић, „Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна”, у: *Славно доба Херцеговине. Стомен књиџа о Херцеговачком устџанку 1875–1878*, (Београд: , 2005), 39–40.

⁷⁷ V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 5.

⁷⁸ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, knjiga 7, 392.

⁷⁹ *Засџава*, бр. 75, 11/23. јул 1875.

пребаце за Невесиње, успутно траживши и неколико војних одреда из Цариграда, као помоћ за смиривање буне. Ти одреди, убрзо су дошли преко османског пристаништа у луци Клек. Уз њих, Дервиш-паша је затражио и појачања из Битоља, гдје се налазио штаб Румелијске војске.⁸⁰

Већ у мјесецу јулу Мићо Љубибратић, који је све вријеме пред почетак устанка, што физички што путем писане ријечи, био присутан, је покушао да устанак поведе у једном другачијем правцу. Сходно томе што је током Вукаловићевих устанака био присутан у Херцеговини и видио на терену колико је пресудан утицај Црне Горе и двора са Цетиња, он је покушао да створи нешто што би личило на демократску организацију међу устаницима, који би путем једног легислативног тијела добили устаничку власт. Његов план био је прилично једноставан. У свом писму, које је послао идуће године књазу Николи, он је описао своју званичну намјеру, од које, испоставило се није било ништа. Наиме, он је хтио да формира једну Народну скупштину 27. јула у селу Врањска⁸¹, која би потом формирала привремену Владу да управља устанком. Задатак те Владе би, поред вођења устанка, био да концентрише војску и тако устанку обезбједи сигурне гаранције за наставак. План је подразумијевао да се устаничке вође изаберу непосредним гласањем, науштрб дотадашњих наименовања од стране

⁸⁰ В. М. Гутић, *Ошћѣ и дѣпломатѣска истѣорија...*, књига 1, 103.

⁸¹ Саво Скоко, „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875”, у: *Невесињска ђушка. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878*, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 51.

књаза Николе. Уз то, сама народна скупштина требала би да званично објави рат Османском царству и именује напријед наведену владу, као егzekутивно тијело власти у устанку. У овој својој идеји, Љубибратић је такође имао намјеру да укључи читаво становништво Херцеговине и Босне. Опет је на реду била његова широка платформа повезивања хришћанског и муслиманског становништва.⁸²

Природни слијед сазреле револуционарне и устаничке акције јесте организација власти на терену. У оном тренутку кад се дотадашњи систем власти почне замјењивати било којом врстом нове, устаничке и револуционарне, може се сматрати да је устаничка идеја и политички сазрела. Управо је ова државотворна идеја Мића Љубибратића била једна од таквих. Њом је Љубибратић желио да се устанак како међу српском, тако и међу европском политичком елитом, схвати као један озбиљан и надасве организован начин отпора окупаторским властима, чији су терор и злодјела достизали незамисливе размјере у годинама пред устанак. Ипак, њену имплементацију оспорио је јачи и доминантнији црногорски утицај.

Након што би се формирала Народна скупштина, један од њених задатака био би да се формира и Влада⁸³, како смо већ навели. На челу те Владе, као извршног тијела власти међу устаницима, требало је да се нађе првак Срба из Угарске, некадашњи новосадски градоначелник и главни уредник листа *Засџава*, др Светозар Милетић. Његова *Засџава* је,

⁸² Архив САНУ, Писмо Мића Љубибратића књазу Николи, мај 1876 – Линц, бр. 17/51. Копија писма.

⁸³ *Засџава*, бр. 98, 19/31. август 1875.

према ријечима војводе Гавра Вуковића, читана као „политичко јеванђеље, те је од ње свак стрепио, као од огња живог”. Уз то, овај лист је све вријеме преносио битне информације и писања страних новина и часописа, као и путописе кроз Босну и Херцеговину.⁸⁴ У складу са тим, устанички главари у самој Херцеговини су у љето 1875. на једном засиједању у селу Врањска код Билеће имали намјеру да организују привремену Владу у Херцеговини, чији би лидер био управо Милетић. Њен задатак био би да сазове наведену скупштину, формира Владу и спроведе општу мобилизацију становништва.⁸⁵ До свега овога није дошло јер је књаз Никола имао другачије планове у Црној Гори, па је послао Пека Павловића да уз Ђура Радана скупштину хитно распусти и присутне растјера. Том приликом, Мићо Љубибратић је претучен⁸⁶ и отјеран за Дубровник. Из Дубровика је ступио у контакт са књазом Николом и убрзо отишао на Цетиње, гдје је према записима војводе Вуковића именован *војводом*, добивши народну ношњу.⁸⁷

⁸⁴ В. Г. Вуковић, *Мемоари...*, 288.

⁸⁵ Милорад Екмечић, „Велика источна криза 1875–1878”, у зборнику: *Опједи из историје*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 152.

⁸⁶ Након овога сукоба, према запису Косте Грујића Пеко Павловић је мрзио Љубибратића, а Љубибратић њега презирао. (Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (Од 6. априла до 16. октобра 1875. године)*, (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956), 162.

⁸⁷ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 137–138; Душан Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878*, (Београд: Гутенбергова галаксија, 2000), 266–267; Dr F. Hauptman, *Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode...*, 364; С. Скоко, *Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша...*, 52.

Главна идејна замисао Мића Љубибратића, која је заиста била државотворна, тако је оспорена на један суров начин. Заправо, највећа грешка Љубибратића је била та што се није јавио на Цетиње по свом доласку и што је вукао потезе без књаза Николе.⁸⁸ Сам књаз Никола ни у ком случају није могао да дозволи да се у његовом сусједству, нарочито интересној сфери каква је била Херцеговина, формира такво тијело и организује устаничка власт у којој он не би играо главну улогу. Његов концепт апсолутистичке власти ни у ком случају не би трпио било какав орган власти на који не би могао да утиче. У самом Мићу Љубибратићу је видио не само опасног предводника, агента владе кнежевине Србије, већ и потенцијалног такмаца. За њега је Љубибратић био херцеговачки Шћепан Мали.⁸⁹ Самим тим, било какав покрет и организација без двора на Цетињу била је унапријед осуђена на пропаст.

Његови идеали су за устанике са којима је имао посла били једноставно несхватљиви. У опису Љубибратића према путописцу Шарлу Иријарту, он је имао узвишене идеале. Био је помало и сањар, а уз то врло једноставан и скроман. Као политичар имао је план који је требало остварити и управо због тога, постао је „жртва својих идеја”.⁹⁰

⁸⁸ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устјанка...*, 43–44.

⁸⁹ Др С. Љубибратић – Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачких устјаника...*, 313.

⁹⁰ Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša”, 1981), 143–144.

Осујећен у политичком плану, Мићо Љубибратић је могао једино да се посвети војним питањима и организацији отпора османској власти. Све до мјесеца августа, Османско царство је заправо имало тек 1.800 војника на подручју Херцеговине. Они су били распоређени по неколико мјеста дуж ове области. Два табора и једна брдска батерија налазили су се у Мостару; један табор у Требињу и караулама Зубци и Клобук; двије чете и једна батерија у Никшићу; ескадрион коњице у Фочи и још неколике чете распоређене по касабама ради одбране истих. Сасвим је јасно да наведене снаге нису могле да, изузев заштите караула, градова и путева, пруже значајнији отпор.⁹¹

Август мјесец био је у знаку јаких борби у Доњој Херцеговини. Љубиње и Попово поље били су увелико побуњени. *Српске новине* пренијеле су писања *London Times* – а да је половином мјесеца 700 Требињаца напало касабу и да околне путеве држе у блокади. Према истом извјештају, тој блокади се придружило и 200 Бокеља и они су формирали станицу пољске страже код Дражиндола.⁹² *Засџава* је бојишту око самог Требиња давала нарочиту пажњу, извјештавајући да се „устанак према Требињу повукао, где ће бити главне операције”.⁹³

Требиње је у овом периоду размаха устанка било од изузетне важности, као град који се налази уз саму границу, али и као тврђава коју брани мали број војника. Самим тим је његов евентуални пад у том периоду био велики подстрек за устанике. Устаничке

⁹¹ V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 27.

⁹² *Српске новине*, бр. 174, 5. август 1875.

⁹³ *Засџава*, бр. 88, 30. јул/11. август 1875.

акције су се одвијале и ишле ка томе да се Требиње и војно заузме. Како су сва околна брда и висове држале раштркане устаничке чете, војвода Мићо Љубибратић који се налазио на овом подручју одлучио је да са својим јединицама нападне град. Израдио је један добар и детаљан план за заузимање Требиња. Он је разумијевао да устаници из Завођа и Љубомира, предвођени са Јованом Зотовићем заузму сјеверни прилаз граду. Одатле би пратили ситуацију главног дијела устаничких снага, под командом Љубибратића, чији је план био да из правца манастира Дужи нападну на јужни дио града. Уколико би низам изашао из града да им се супротстави, Зотовићеве снаге би се са сјевера спустиле у град. Трећи дио устаника, под командом Трифка Вукаловића био би стационаран у предјелу источног прилаза граду у селима Чичево и Згоњево, ка Зупцима и црногорској граници. Њихов задатак је био да у току низамског изласка из града и кретања ка јединицама Љубибратића, ударе њима у бок. По овим поставкама план је имао одличне изгледе за успјех. Међутим, када је Љубибратић кренуо у реализацију истог, 21. августа, јединице Зотовића и Вукаловића нису реаговале и напад је пропао. О окршајима које су водили само Љубибратићеви устаници, *Засџава* је писала да је „ова битка трајала од јутра до 3 и ½ сата после подне...До подне немогоше потиснути из засједе усташе, у то стигне турцима помоћ и навале са свију страна на усташе, ови се држаше до 3 сата и стадоше узмицати; тако су усташе у реду ретерирали да ни један није погинуо, или се ранио”.⁹⁴

⁹⁴ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устџанка...*, 35–39; V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 67–70; Petko Luković, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine – prilog proučavanju

Након заустављања напада од стране устаника, Турци су прешли у енергичан контранапад, усмјеравајући своје снаге на линију Везац - Волујац. Ту се нарочито истакао Лука Петковић, који је јуначки бранио нападнуте положаје. У недостатку људи, Турци су потиснули устанике, да би сами устаници прешли у контранапад доласком 120 борца „Легије странаца” Мића Љубибратића. Међутим, услед недостатка муниције, устаници су се повукли три стотине метара назад, запосједнувши положаје на којима су дочекали турско повлачење у град и окончање битке за Требиње.⁹⁵

Неуспјех у Требињској битки био је за Љубибратића поражавајући. Војвода је био убијеђен да би Требиње било заузето да се поступило по његовом плану. Како је устаничка команда била разједињена, не само што Требиње није заузето⁹⁶, већ је и манастир Дужи, који је био центар акције војводе Љубибратића, опљачкан и запаљен. То је према извјештајима *Гласа Црногорца* било „једино усвојење турско од почетка устанка”.⁹⁷ Сам неуспјех је био посљедица децентрализације у командовању и несавремености у наоружању и муницији.⁹⁸ У таквим околностима, суочен

Hercegovackog ustanka (1875 – 1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, (Beograd: Vojni muzej, 1955), 133–154; Š. Iriđart, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena...*, 151–153.

⁹⁵ С. Скоко, *Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша...*, 44–45.

⁹⁶ *Засишава*, бр. 100, 22. август/3. септембар 1875.

⁹⁷ *Глас Црногорца*, бр. 35, 24. август 1875; *Засишава*, бр. 105, 31. август/12. септембар 1875.

⁹⁸ С. Скоко, *Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша...*, 51.

са немогућношћу да самостално води акције на овом дијелу бојишта, у договору са књазом Николом донио је одлуку да се у манастиру Косијерево сазове једна скупштина херцеговачких главара и на њој одлучи шта да се даље ради.⁹⁹

До краја мјесеца, српска села на Зупцима, Бањанима и у Требињској шуми била су сва на ногама, а у другом османском пристаништу Суторини, мјеста за стоваришта су била затворена. Рани успјеси устаника допринијели су и томе да је војни командант Херцеговине, Селим-паша, смијењен, а на његово мјесто је постављен Неџиб-паша. Он је одмах повео јединице из Клека, преко Мостара, ка Стоцу, како би се супроставио устаницима.¹⁰⁰

Према плановима и договору, требало је да крајем августа дође до озбиљнијег састанка устаничких вођа Херцеговине у манастиру Косијереву. Међутим, према писању Грујића, на састанку су се појавиле само вође устаника којима је писао Љубибратић лично. Он је сугерисао да је Црна Гора кривац за одлагање скупштине. Иако иста није одржана, Љубибратић се ипак срео са војводом Зимоњићем и са њим договарао неке од даљих акција.¹⁰¹

Међутим, након свега што се десило током јула и августа у вези са војводом Љубибратићем, његова улога и акција почеле су да опадају. Након пустошења манастира Дужи и након засиједања главара у манастиру Косијерево, главни устанички штаб је пребачен

⁹⁹ Др С. Љубибратић – Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачких устаника...*, 323–326.

¹⁰⁰ *Засџава*, бр. 99, 20. август/1. септембар 1875.

¹⁰¹ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устџанка...*, 48–56.

у косијеревски манастир. То пребацивање је, како је писала *Засџава*, било једнако „као да су га на само Цетиње преместили”.¹⁰² Тада је било сасвим јасно да је војводи Љубибратићу онемогућено свако даље дјеловање, а да се са Цетиња не вуку сви потези.

Он је јесење дане 1875. провео најприје у Дубровнику.¹⁰³ Љубибратић је био исцрпљен од тренутног стања у Херцеговини, и „он је сам сиромах клонуо и телом и духом”.¹⁰⁴ Током септембра му је дио војника отказао повјерење¹⁰⁵, док је током октобра учествовао у мањим окршајима са Турцима у Доњој

¹⁰² *Засџава*, бр. 101, 24. август/5. септембар 1875.

¹⁰³ Током свог боравка у Дубровнику, војвода Љубибратић је обавио разговор са дописником *London Times* – а, Вилијамом Џејмсом Стилманом. Том приликом Стилман је забиљежио, а касније и објавио у својој књизи „Херцеговина и посљедњи устанак: узроци његови и средства”, да је Љубибратић пристајао само на аутономију од стране Османског царства и да се није заносио мишљу да ће Порта извршити реформе. На основу разговора, новинар је запазио да је Љубибратић „ван странака, ни изасланик Русије ни Црне Горе, а ако Србијанаца, онда само једне стране, или неколико личности...”. За њега је Љубибратић био „сањалица и занесењак”, и као неко ко је покушавао „да рат води на цивилизован начин стекао је наклоност (добровољаца) и извјесно поштовање, а отуђио је, међутим, већину брђана, који мрзе овакву префињеност”. Као најпознатију особину, Стилман је издвојио то да је „желио независну организацију Херцеговине, без икаква туђинска утицаја”! (види: Радован Субић, „Страни путописци о „вођи” Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу”, у зборнику: *Устџанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, (Бањалука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 119–122; А. Кос, *Михајло Љубибратић – вођа херцеговачког устџанка...*, 72–73).

¹⁰⁴ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устџанка...*, 164.

¹⁰⁵ А. Кос, *Михајло Љубибратић – вођа херцеговачког устџанка...*, 74–75.

Херцеговини. До децембра је, према сопственим свједочењима „мало шта и предузимао”.¹⁰⁶ Осујеђен и напуштен, како од главара из Црне Горе, тако и од народних првака и уопште устаника из Херцеговине, војвода Љубибратић се током зимских мјесеци 1875/1876. одлучио на одлазак из своје Херцеговине. Најприје је имао на уму да пређе у сусједну Босну, на чијој територији је такође од августа буктио устанак. Како је тај устанак био слабијег интензитета и имао слабију организацију и успјех у односу на Херцеговачки устанак, војвода Љубибратић је намјеравао да у Босни побуни народ на устанак и појача отпор Османском царству. Међутим, захваљујући сасвим сигурној сарадњи црногорских и аустријских државних органа, Љубибратић је најприје лоциран, а потом и ухапшен у селу Вељане у близини Имотског. Хапшење је било посљедица одлуке владе из Беча да се са устаницима на граници строго поступа. До њега је дошло у тренутку када је војвода Љубибратић прешао у Босну, коју је у случају анексије Аустроугарска хтјела резервисати за себе. Сprovedен је најприје за Линц 18. марта 1876, а потом је био интерниран у Грац, гдје је уз супругу од стране власти добијао новчану апанажу.¹⁰⁷ Аустроугарска је тако, на лак и ефикасан начин, ријешила проблем личности попут Љубибратића, која је, према ријечима Шарла Иријарта „устанку могла дати правац супротан плановима бечког двора”.¹⁰⁸ На путу до Линца, војвода Љубибратић је пролазећи кроз

¹⁰⁶ Dr F. Hauptman, *Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode...*, 364.

¹⁰⁷ Исто, 366–367.

¹⁰⁸ Š. Irijiart, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena...*, 144.

Далматинске градове био срдечно поздрављан од стране становништва, које је подржавало устаничку ствар у сусједним провинцијама. Након времена проведеног у интернацији, Мићо Љубибратић је током 1877. прешао у Србију, којој се поново ставио на располагање и остао у њеној служби све до своје смрти 26. децембра 1889.¹⁰⁹

Организација добровољаца у Доњој Херцеговини

Готово сва словенска јавност у околним предјелима, регијама и земљама била је инволвирана у устанцику ствар. Не само што су били заинтересовани, већ су одбори за помоћ из Београда, са Цетиња, затим Дубровника, Херцег Новог, Сплита, Задра, Загреба, али и из Прага, Болоње и Париза, свесрдно слали помоћ у новцу, храни и муницији. Мало времена је било потребно да се поред материјалне помоћи устанку почне слати и помоћ у људству. Улога војводе Љубибратића је круцијална у овом сегменту и по њој је остао и највише упамћен.

Долазак добровољаца је за устанике био нарочито битан. Њихове бројке су биле скромне, па је са војне тачке гледишта њихова улога занемарљива, поготово ако се зна да су они своје учешће дали углавном на подручју само Доње Херцеговине. Оно што је у

¹⁰⁹ Др С. Љубибратић – Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачких устаника...*, 326; Dr Savo Ljubibratić – Todor Krušević, „Prilozi za proučavanja hercegovačkih ustanika 1857–1878. godine”, у: *GID Bosne i Hercegovine*, godina XI, (Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1961), 150–158; Д. Берић, *Српско ишћање...*, 276; М. Екмечић, Љубибратић, Михаило Мићо..., 700–701; Р. Субић, *Сјрани иушћойисци о „вођи” Херцеговачкој устѧнка...*, 121.

њиховом доласку много битније, јесте сатисфакција коју су устаници добили њиховим доласком. Из ње је директно произилазио и морални подстрек за што одлучнију борбу на терену.

Добровољци, из скоро свих европских земаља, су највише долазили управо у редове војводе Љуби-братића. Како је он највише пажње устаничкој ствари посветио у Доњој Херцеговини, ту је њихова концентрација била највећа. Војвода Вуковић у својим мемоарима забиљежио је да су остали главари једва чекали да их се отресу, па су њихова улога и значај у војном смислу били мали. Такође, ненавикнути на услове, са slabим логорима и још слабијим прехрамбеним могућностима, убрзо су један по један нестајали из устанка.¹¹⁰

Добровољци су долазили преко Трста и Задра до Дубровника, гдје је било главно сједиште страних учесника устанка. Међу њима је, осим људи надахнутих идејама слободе и грађанских права, било и оних који су у устанак долазили искључиво како би у њему профитирали или из неких својих личних заблуда и увјерења. Највише странаца који су дошли као добровољци било је из Италије. Њихово учешће и улога су с тога и најзначајнији за сами устанак и ово поглавље. Од почетка до краја устанка, на устаничку територију пристигло је око четири стотине добровољаца са Апенинског полуострва. Главни иницијатор, који је уједно заједно са својим официрима и слао највише добровољаца, био је управо Ђузепе Гарибалди. Он је са Љубибратићем био близак пријатељ, у препискама

¹¹⁰ В. Г. Вуковић, *Мемоари...*, 188; Никола Петровић, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1988), 297–298.

га ословљавајући са „најдражи”.¹¹¹ Још почетком октобра Италијани су пружали подршку устанку и у парламенту су причали о потребама помоћи народу Херцеговине. Лист *Il Тетро* био је главно гласило у коме су се могле прочитати вијести са положаја у Херцеговини и у оквиру кога се позивало на сакупљање прилога и добровољаца. Из тог разлога, овај лист према писању *Гласа Црнојорца* „забрањен је од 1. октобра у Аустрију”.¹¹²

У свом наредном броју, *Глас Црнојорца* донио је вијест да су прве добровољачке јединице већ пристигле у Дубровник. На њиховом челу се налазио „Карло Фаела, родом из Имоле од Ромање”. У оквиру ове групе био је и официр Антон Пуњалин, који „изосташе иза дружине, јер није могао на ноге од рана добијених у пређашњем пјешачењу по кршевима”.¹¹³ Из оваквих описа види се да добровољци нису били навикнути на географске услове на којима су сиротиња и биједи Херцеговине устали против окупације. То их свакако није спутавало да током цијелог устанка пружају несекичну помоћ.

У истом броју, *Глас Црнојорца* пренио је и проглас самог Гарибалдија, који је он херцеговачим устаницима упутио са Капрере, 6. октобра 1875. У њему је устанике позивао да наставе одлучно са својом акцијом, са поруком да „Турчин мора отићи у Брусу...с његовијем пороцима, с његовијем пљачкама, с његовијем свирјепством, неће у Малој Азији, доста народа да их мучи и упропашћује”. Гарибалди је устаницима

¹¹¹ А. Кос, *Михајло Љубибратић – вођа херцеговачког устанка...*, 62.

¹¹² *Глас Црнојорца*, бр. 45, 22. октобар 1875.

¹¹³ *Глас Црнојорца*, бр. 46, 30. октобар 1875.

поручивао да морају устати „јуначки синови Црне Горе, Херцеговине, Босне, Србије...немојте се дипломатији повјеравати: ова стара баба (дипломатија – Л.Р.) без срца одиста ће вас преварити”.¹¹⁴ Овакве поруке су на устанике дјеловале изузетно позитивно, изграђујући још већи морал, сазнањем да им пише један од најславнијих бораца за слободу и уједињење Италије.

Осим наведених, међу добровољцима нашли су се и истакнути официри Гарибалдијевих формација, попут капетана Манескиа, Вивалдија, Енрика Босија, Ђузепеа Гомбертија и других. Капетан Манески био је припадник чувене Гарибалдијеве „Хилјаде” која је јуришала на Рим, па је присуство тако битног официра било од великог значаја. Федерико Воланте се врло брзо истакао у устанку, образујући јединицу са којом је учествовао у другој бици на Муратовици у фебруару 1876. Осим наведених официра из Италије, значајно мјесто у устанку имао је и француски официр капетан Огист Барбје. Он је већ у септембру преко Венеције, Крфа и Црне Горе стигао у Херцеговину, донијевши са собом у коферима два топа! Био је добар стручњак за динамит, што је устаницима било неопходно код напада на јака турска утврђења.¹¹⁵

До краја прве године устанка, према подацима из Дубровника, уписано је више од осам стотина лица – добровољаца. Највише их је било из Италије, њих 390, затим 284 Француза, 83 Грка, 53 Енглезе, 22 Нијемца, 2 Американца и један Швеђанин. Међу добровољцима је у каснијем периоду био и извјестан

¹¹⁴ Глас Црнојорца, бр. 46, 30. октобар 1875.

¹¹⁵ V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 151–152.

број Руса, Пољака, Мађара, Чеха и других, али и једна дама – Жана Меркус, по поријеклу Холанђанка. Она се једно вријеме бринула за снабдијевање Љубибратићевих јединица топовима.¹¹⁶ Све ове формације и добровољачки одреди ратовали су под главном командом војводе Мића Љубибратића, у оквиру његове „Легије странаца”.¹¹⁷

Поред страних добровољаца, у устанак су махом долазили и домаћи борци, са простора јужнословенских области. Тако је већ у августу 1875. Мита Паранос за Херцеговину послао преко 150 бораца из Војводине. Неколико дана касније, војвода Жарко Пивски је из Београда повео још 150 добровољаца на Херцеговачко ратиште. *Застава* је преносила и да је Милан Милићевић водио са ових простора још 700 момака за Херцеговину, што их је сакупио раније у Румунији. Архимандрит Нићифор Дучић, предратни агент владе Србије такође је скупљао добровољце и слао их у Херцеговину. Добровољци који су пристизали из Србије, имали су централу у Ужицу, гдје су једне прилике кад нису добили оружје, сами провалили и наоружали се, а затим отишли право у Херцеговину. Поред добровољаца из Србије, велики допринос дали су и родољуби из Боке Которске. Они су, заједно са предсједником херцеговског Одбора, дали немјерљив значај устанку учествујући са више од четири стотине људи у њему. Њихова улога била је најзначајнија око напада на Требиње у августу 1875, када су дали велики допринос заштити одступнице војводе

¹¹⁶ Š. Irijař, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena...*, 149–150.

¹¹⁷ В. М. Гутић, *Ошшиа и гуиџомаишка истџорија...*, књига 2, 435–438.

Љубибратића.¹¹⁸

Ове формације, било странаца, било домаћих људи, дали су немјерљив допринос успјеху операција на херцеговачком бојишту. Иако су пристизали скоро све вријеме трајања устанка, добровољци су се у највишем броју појављивали на његовом самом почетку. Како је устанак постепено улазио у кризу, тако су се и њихова бројност и доласци постепено смањивали. Све то, сходно доласку и помоћи, било је потпуно неважно с обизором на њихову несебичну жртву са почетка устанка, када су устаници били препуштени својој судбини.

Закључак

Војвода Мићо Љубибратић се у својој Херцеговини истакао најприје као агент Владе Кнежевине Србије, а потом и као предводник устаника у бојевима против Турака. Иако није имао нарочитих успјеха у истим, остао је запамћен као врло образован човјек, са даром за тактику и добрим везама са иностранством, из чега је проистекао долазак добровољаца на просторе Доње Херцеговине.

Његов велики значај, поред покушаја ослобођења свог народа од османске власти био је у покушају организације власти на самом терену. Као писар код војводе Луке Вукаловића, који је и сам у једном тренутку добио гаранције на самосталност Херцеговине, Љубибратић је стремио истим плановима. Жељи да се Херцеговина ослободи од Турака, он је придружио и државотворну идеју за сазивањем народне

¹¹⁸ V. J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 71, 135–137.

скупштине, која би имала задатак да мобилише војнике, формира владу и објави прави рат Османском царству. У овим плановима он је осујећен, а потом и брутално отјеран у Дубровник, након чега је Црна Гора постигла апсолутни примат у вођству устанка и допринијела хомогенизацији руковођења истим.

Војвода Љубибратић је на тај начин заустављен у својим плановима, након чега је његово присуство на овом терену постало непожељно. У неуспјеху да се пребаци у Босну, војвода је завршио у аустријском заробљеништву, поставши тако изгнаник и интернирац у страниј земљи. Иако је имао своју државотворну идеју, силом прилика и историјских околности, није успио да је оствари у тренуцима почетка устанка. Мићо Љубибратић је на тај начин, најприје због веза са Владом у Београду, а затим из због жеља за самосталношћу прогнан из своје Херцеговине, поставши жртва државних интереса књаза Николе. Уопштено гледано, иако је имао далеко најбоље намјере за Херцеговину, на терену је изгубио подршку, а устаници и руководство су му окренули леђа и постао је непожељан и сувишан и као такав отишао је са простора Херцеговине. Међутим, његова идеја за ослобођењем и организацијом власти је надживјела његов рад и инспирисала будуће генерације, које су, на један другачији начин, али уз још већу снагу и жељу, дочекале ослобођење своје родне земље.

АРХИМАНДРИТ МЕЛЕНТИЈЕ ПЕРОВИЋ (1835–1887) – ИЗМЕЋУ ДУШКОГ КАЛУЂЕРА И УСТАНИЧКОГ ВОЈВОДЕ¹¹⁹

Архимандрит манастира Дужи Мелентије Перовић (1835–1887) представља једну од најистакнутијих устаничких личности у требињском крају. О њему, као црквеном великодостојнику, али и као устаничком војводи, до сада није писано углавном ништа или су пак ти записи били сасвим спорадични, у виду одредница у биографским рјечницима или успутно помињани у оквиру неких ширих тема. С тога је писање о његовом животу и раду врло компликовано и тешко.

Биографски подаци о Мелентију Перовићу прилично су оскудни. Познато је да је рођен 16. новембра 1835. у селу Горица код Требиња.¹²⁰ Његови родитељи, мајка Магдалина и отац Томо, били су побожни православни хришћани. На рођењу је добио име Матија.¹²¹ Његово родно мјесто је, неслућено, у току XIX вијека постало поприште занимљивих ратних окршаја,

¹¹⁹ Поглавље представља публиковани рад – Лазар Радан, „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: Зборник радова на тему *Знамениити Херцејовци кроз историју*, ур. проф. Радомир Вучковић, (Гацко: Просвјета, 2023), 49–72, и у изворном је облику.

¹²⁰ Чедо Баћовић, *Херцејовци у бунама и рајовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 122.

¹²¹ Јован С. Радојчић, *Срби зајадно од Дунава и Дрине*, том 3, II–III, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 96.

мјесто предаје војске коју је и сам водио 1878, али и мјесто у коме су се родили неки од најистакнутијих устаничких личности и црквених великодостојника овога времена. Ово мало требињско село, дало је славној Херцеговини овога периода, поред Мелентија Перовића, архимандрита Серафима Перовића¹²² –

¹²² Серафим Перовић (Горица код Требиња 22. јун 1827 – Мостар, 17. фебруар 1903) био је један од најзначајнијих духовника у Херцеговини. На рођењу је добио име Сава. Дјетињство је провео у родном селу и манастиру Дужи, гдје је игуман био његов стриц Партеније. У Дужима се замонашио 1848. и добио име Серафим. Исте године, руком митрополита херцеговачког Јосифа, посвећен је за јеромонаха. У чину јеромонаха остао је у манастиру Дужи до 1853. Тада је отишао на школовање у Београд, гдје је 1857. завршио Богословију. Годину дана касније, прешао је у манастир Житомислић, гдје га је херцеговачки митрополит Григорије поставио за игумана манастирске обитељи. Шездесете године XIX вијека биле су за њега нарочито битне. Најприје, постављен је руком херцеговачког митрополита Прокопија 1864. за архимандрита. Исте године, отишавши у Русију по помоћ, одликован је златним напрсним крстом од стране цара Александра II (1856–1881). Двије године касније, сакупивши помоћ и научивши руски језик, архимандрит Серафим се вратио у Херцеговину. Одмах се прикључио тајној мрежи сарадника Илије Гарашанина и тајних планова владе Кнежевине Србије у Босни и Херцеговини. Ова дружина, у чијем саставу су дјеловали и Мићо Љубибратић и архимандрит Нићифор Дучић, радила је на припреми једног већег устанка против Турака у Херцеговини. Те акције накратко су заустављене 1867. убиством кнеза Михајла Обреновића, али су опет настављене у наредним годинама, да би влада Кнежевине Србије 1873. стварно и званично одбила да помаже рад истих. Већ тада је архимандрит Серафим Перовић увећало трпио због својих активности. Османске власти су га током 1870. ухапсиле и заједно са братом Јовом и такође сарадником јеромонахом и каснијим митрополитом Леонтијем Радуловићем (1888) затвориле у Фезан на сјеверу Африке. Пут до Фезана ишао је преко Сарајева, Истанбула и Триполија. У заточеништву су провели пуних пет година, све до 1876. Тада се архимандрит Серафим ставио на располагање

потоњег митрополита захумско-херцеговачког (1889–1903) и Луку Петковића¹²³, једног од најзначајнијих

устанцима и двору на Цетињу. Након окончања устанка, 1878. вратио се у манастир Житомислић. Наредне године био је одликован витешким крстом од стране цара Франца Јозефа (1848–1916). У манастиру Житомислићу остао је све до 1888. Те године, први Србин херцеговачки митрополит од укидања Пећке Патријаршије 1766. Леонтије Радуловић умро је од туберкулозе. Наименовањем од стране аустро-угарског цара, архимандрит Серафим Перовић постао је захумско-херцеговачки митрополит. На овој катедри остао је до своје смрти 1903. Остао је запамћен по започињању и распламсавању оштрих препирки и борби са политичком и културном елитом српског народа у Мостару и Херцеговини за вријеме борбе Срба Босне и Херцеговине за своју црквено-школску аутономију. (Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветиої до двадесетїої века*, (Београд-Подгорица-Крагујевац: Евро-Унирекс-Каленић, 1996), 441; Ђоко Слијепчевић, „Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX вијека”, у: *Епископија захумско-херцеговачка*, (приредио Стево Ђосовић), (Београд: Свет књиге, 2006), 197–198; Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 188; Лазар Радан, *Устѡанак у Истїочној Херцїевини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023), 61–63).

¹²³ Лука Петковић, народни првак (Горица, Требиње 1822–1905) – био је угледни народни првак, близак сарадник војводе Луке Вукаловића. Са Луком је ратовао све вријеме устаничких година (1852–1862), истакавши се као храбар и способан, како војник, тако и командир. Управо је са својим војницима био један од најзначајнијих фактора одбране Цетиња 1862. Са својим командантом, војводом Вукаловићем, емигрирао је за Русију, али се из исте брзо вратио. На почетку устанка 1875, одмах је узео активног учешћа. Током устаничких операција био је командант батаљона Шума Требињска од августа 1875. до јула 1876. Тада се разболио и склонио на лијечење у Дубровник. Ту је убрзо откривен од аустријских власти и као чин одмазде и неслагања са ставовима устаничких војвода, интерниран је. (Чедо Баћовић, *Херцїевци у бунама и раїтовима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012), 124–125; Мирко С. Радоичић,

устаничких војвода требињског краја.

О дјетињству и младости Мелентија Перовића мало се зна. Може се поуздано тврдити да је своје образовање стекао у манастиру Дужи, баш као и његов сродник Серафим Перовић. Са 13 година отац Томо га је довео у ову светињу и од тада је његов живот везан за Дужи. Серафим Перовић је тада био један од учитеља у манастирској школи, тако да је прво образовање добио управо од њега. Осим њега, члан манастирског братства био је и ујак Мелентија Перовића, Јевстатије Дучић.¹²⁴ Своје школовање, након Дужи, наставио је у Београду, уписавши Богословију 1854. Ту се задржао само двије године, када је, услед болести, морао прекинути школовање и вратити се у родно мјесто.¹²⁵ Година када се Мелентије замонашио је упитна. Оно што је познато јесте да је Мелентије произведен у чин јеромонаха 1857, од стране херцеговачког епископа Григорија, и то у Фочи.¹²⁶ То нам

Херцеговина 1875–1878, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 15).

¹²⁴ Јевстатије Дучић био је игуман манастира Дужи у периоду од 1849. до 1864. За вријеме његове управе, 1855. сазидаана је велика манастирска црква посвећена Покрову пресвете Богородице. (Нићифор Дучић, *Историја Српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана и други књижевни радови*, (Гацко: ДОБ, 2002), 217). За Јевстатија је битно истаћи да га је Лазар Мамула, аустријски намјесник у Задру, сматрао зачетником акција током Вукаловићевих устанака, закључујући да „док су у земљи ови калуђери и док они управљају манастирима, у Херцеговини ће бити стално немира и устанака”. (Милош Ивановић и др, *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, (Требиње–Мостар: Епархија ЗХиП – Видослов, 2022), 269).

¹²⁵ Ј. С. Радојчић, *Срби зајадно од Дунава и Дрине...*, 96.

¹²⁶ Исто, 96.

у многومه помаже да одредимо годину монашења. Наиме, иако нема историјских података који о томе свједоче, може се сматрати да је то било током 1856. Оно што се може претпостављати, јесте да је то било у манастиру Дужи. Ова година монашења поклапа се са повратком Мелентија у Херцеговину након двије године студија, и то пада у 1856. То је логичан слијед догађаја јер је наредне године, као што смо већ поменили, произведен у виши монашки чин.

Тих година у Херцеговини је букнуо устанак војводе Луке Вукаловића. Мелентије Перовић се одмах придружио устаницима.¹²⁷ У току окршаја са Турцима, манастир је разорен и спаљен 1858, а Перовић се склонио у сусједну Црну Гору. Убрзо се вратио, 1859. у разрушени манастир и кренуо са његовом обновом. У томе га је спријечио одлазак у Мостар за учитеља, на тражење ове општине. Ту је остао до 1861. када се поново прикључио букнулом устанку војводе Вукаловића. Свративши у Дубровник, гдје су се били склонили калуђери из опет порушеног манастира Дужи, био је ухапшен и интерниран у Задар, од стране аустријских власти. Ту је остао до краја устанка Луке Вукаловића, када се вратио у Дужи.¹²⁸

¹²⁷ Аустријски извјештаји су говорили да је Мелентије био укључен у борбе, али и да је у једном тренутку био одсутан из истих. Сматрали су да је то било мотивисано покушајима да се он пошаље у једну тајну мисију преко границе, али без сазнања сврхе те мисије. Према извјештајима он је био враћен са границе захваљујући и агитацији Омер-паше Латаса, јер је исти сматрао да је ишао да агитује међу далматинским становништвом да се подржи устанак. (Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, друго издање, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета” Гацко – Билећа, 2007), 839–840.

¹²⁸ Ј. С. Радојчић, *Срби зајадно од Дунава и Дрине...*, 96.

У наредном периоду, залагањем Мелентија Перовића, манастир Дужи био је познат по својој школи, и производио је и образовао значајне појединце у Херцеговини. Сама школа у манастиру, коју је ревностно водио Мелентије Перовић, основана је по повратку Серафима Перовића из Београда, дакле 1857. или 1858.¹²⁹ Један од ученика, Стеван Черовић (1850–1892)¹³⁰ угледни Требињац и предсједник

¹²⁹ У тој школи током 1857, за вријеме проласка А. С. Гиљфердинга кроз Херцеговину, школовало се „осам малишана”. (Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Стјарој Србији*, (Сарајево, ИП „Веселин Маслеша”, 1972), 32).

¹³⁰ Стеван Черовић (1850–1892) био је угледни предсједник српско-православне општине Требиње. Рођен је у Требињском насељу Хрупјела током 1850. Био је из угледне требињске трговачке породице. Непознато је да ли је имао браће и сестара, односно да ли су његови родитељи Јовица и Марија имали више дјеце. Образовање је стекао у Требињу, гдје је завршио основну школу. Тада су у Требињу постојале двије основне школе, једна у граду, основана 1860. и једна у манастиру Дужи, основана 1857. Оно што је познато јесте да је Черовићев учитељ био архимандрит Перовић, па је извјесно да је он завршио манастирску основну школу. Након образовања почео је постепено да се бави трговачким занатом, да би од 1878. већ био препознат као озбиљан требињски трговац, продавши дио земље Аустроугарској за око 20.000 форинти. Наредне године је, према казивању Ј. Кочовића постављен за начелника општине и на тој дужности је остао 13 година. Са те позиције залагао се свесрдно за изградњу Саборног храма у Требињу. У томе је наишао на велику подршку свог учитеља архимандрита Перовића и заједно са њим основао је Одбор за изградњу храма 1885, на чијем челу се налазио архимандрит Перовић, а његов замјеник је био Черовић. Послије смрти архимандрита Перовића 1887, предсједник Одбора је постао Томо Беловић, који је убрзо својевољно одступио са те функције и од тада се на челу Одбора за изградњу саборног храма налазио Стеван Черовић. Он је као предсједник за изградњу храма приложио око 5.000 форинти! Осим за изградњу храма,

општине, био је управо ученик Мелентија Перовића у манастиру Дужи.¹³¹ Мелентије је душки игуман постао 1864 – исте године када је и Серафим Перовић постао архимандрит и отишао у Русију. На тој позицији, игуман Мелентије Перовић остао је пуне двадесет и три године, све до 1887. када је и умро.¹³² У чин архимандрита је постављен током 1873.¹³³ и у том чину прикључио се Херцеговачком устанку 1875.

Његов предак Партеније Перовић, стриц архимандрита Серафима, такође је био игуман ове светиње у периоду од 1812. до 1844. Партеније је био познат као угледан монах, заслужан за манастир. За вријеме његове управе у манастиру су сазидане три ћелије, купљена је обимна земља и засађени су манастирски виногради. Остао је познат по томе што је звонио у једно мало звоно¹³⁴ у Дужима и што је платио за то казну од 15.000 гроша.¹³⁵

залагао се и за унапријеђивање школства. Био је одликован Ратном медаљом и Витешким крстом за заслуге од стране цара Франца Јозефа. Умро је 27. маја 1892. Иза себе је оставио преко 50.000 форинти за добротворне сврхе, кућу за женску школу у вриједности од 40.000 форинти, требињској цамији (!) 1.000 форинти и цркви светог Благовјештења у Подгљивљу 3.000 форинти. (*Босанска вила*, годиште 7, број 17, 20. јун 1892; *Босанско-херцеговачки изјачник*, година 7, свеска IV/V, април–мај 1893; *Глас Требиња*, бр. 1006, март 2011, 25).

¹³¹ <https://leutar.net/2017/09/27/gradonacelnik-trebinja-kojeg-svi-voljeli/> (приступљено на дан 17. јануар 2023. у 11.24).

¹³² Владимир Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 151.

¹³³ Ј. С. Радојчић, *Срби зајадно од Дунава и Дрине...*, 96.

¹³⁴ Од свог доласка у Херцеговину 1466, Турци су одмах забрањили употребу црквених звона. Управо је манастир Дужи био прва светиња са које је исто и звонило, 400 година касније.

¹³⁵ В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини...*, 151.

Одмах на почетку устанка, архимандрит Мелентије ставио се на чело устаника у околини манастира Дужи. Неоспорно је да је таква истакнута црквена личност била од немалог значаја за морал устаника који су након вијековне патње и робовања коначно организовано и врло успјешно устали против османске власти. Нимало случајно, тај манастир је био управо једно од главних устаничких упоришта на почетку устанка 1875. Он је добио на значају током јула и августа 1875, када се у околини манастира одиграла и значајна требињска битка.¹³⁶

Крајем јула 1875. дошло је до групације јачих устаничких снага у околини Требиња. Тада се устанак, према писању новосадске *Засѧаве* „према Требињу повукао, где ће бити главне операције”.¹³⁷ Осим тога, *Засѧава* је преносила да се Зупчана „њих 500 на броју, придружило чети Мића Љубибратића код манастира Дужи”.¹³⁸ Управо је Мићо Љубибратић (1839–1889) угледни устанички командант и каснији војвода у Дужима и формирао свој штаб из кога је смишљао тактику и спремао напад на Требиње.¹³⁹ У истом се морао налазити и архимандрит Мелентије

¹³⁶ Л. Радан, *Устѧанак у Истѧочној Херцѧевини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023), 82–84.

¹³⁷ *Засѧава*, бр. 88, 30. јул 1875.

¹³⁸ Хамдија Капиѧић, *Засѧава о Босни и Херцѧевини*, књига III, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1954), 138.

¹³⁹ Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: *Зборник радова са научног скупа историчара на тему: Српско национално ѡишњање у Босни и Херцѧевини: истѧоријски процеси, личности и идеје*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2022), 141.

Перовић, поготово ако се осврнемо на писање француског путописца Шарла Иријарта (фр. Charles Yriarte), који пише да су православни попови свој живот проводили толико присно са народом, да „не само да су они дали знак за устанак, него су узели пушку да воде своје парохијане у битку”.¹⁴⁰ То је несумњиво урадио и архимандрит Перовић, који се већ у септембру у једном писму војводи Петру Вукотићу потписао као „М(и)елентие командиръ”.¹⁴¹

У овом периоду, Требиње је постало врло важно у попришту устаничких операција. У залећу Дубровника, а на почетку пута Требиње–Столац–Мостар, затим пута Требиње–Билећа–Невесине, Требиње је било значајно османско мјесто или боље речено прави комуникацијски чвор. Оно је на прави начин повезивало обалу мора са унутрашњошћу, односно Далмацију са Херцеговином, као и Црну Гору са Херцеговином. За устанике је било такође важно. Устанички крај на Зупцима, историјски је био познат и важан и требињска територија била је незаобилазна и за устаничке руте снабдијевања и сарадње.

Отпочињањем устанка, с обзиром на његов интензитет, транспорт османских трупа, првенствено пристиглих појачања, копном постао је ризичан. С тим у вези, валија Босанског вилајета Дервиш-паша трупе за Херцеговину је тражио из

¹⁴⁰ Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putpis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša”, 1981), 126.

¹⁴¹ Архив Републике Српске - Подручна јединица Требиње, Фонд: Породична Збирка Мићо Љубибратић, (у даљем тексту: АРС – ПЈТ, ПЗМЉ), кутија II, бр. документа 200/1875. (фотокопија)

Истанбула, а оне су долазиле путем османских пристаништа Клек и Суторина. Исте трупе требало је распоредити у околини Требиња јер је овај, тада турски, град био од изузетне важности, с обзиром на његову граничну и комуникацијску позицију.¹⁴² Устаници, правовремено зауевши положаје око Требиња, на вријеме су увидјели значај овог мјеста и са тим у вези су покушавали да исто освоје.

Заправо, устаници су Требиње ставили у један облик блокаде, која је отпочела 5. августа 1875. Та блокада се ни у ком случају не може посматрати као потпуна и то из два разлога: устаничке снаге имале су тада око 1.200 војника што није представљало довољну количину људства потребног да се затвори широк појас простора од Поповог Поља, преко Шуме, до Горице и Јасена; са друге стране, организација устаничке војске била је племенска и у овом моменту недовољно успостављена.¹⁴³ С тим у вези, устаници су заузели стратешки положај око града, а Мићо Љуби-братић, са штабом у манастиру Дужи, спремио је план за заузимање Требиња. Његов план био је веома реалан, у случају да су све снаге планиране истим садејствовале. Наиме, на брду Гљива поред Леотара, сјеверозападно од Града, јединице на челу са Јованом Зотовићем и Савом Анђелићем биле су распоређене као најближа пријетња граду. Источно од града, своје јединице смјестио је Трифко Вукаловић, док је Љуби-братић имао намјеру да крене из правца манастира Дужи. Тај његов препад, требало је да буде окидач

¹⁴² Петко Луковић, „Борбе за Требиње у августу 1875. године”, у: *Славно доба Херцеговине*, (Београд: Свет књиге, 2005), 76–77.

¹⁴³ Исто, 78.

да се јединице Зотовића и Вукаловића затим спусте на небрањени град, под претпоставком да ће Турци изаћи из града и супротставити се Љубибратићу.¹⁴⁴ Међутим, у тренуцима кад је Љубибратић кренуо у напад, 21. августа 1875. и приметну битку која је трајала 6 и по сати¹⁴⁵, Зотовић и Вукаловић нису реаговали. Под претпоставком опструкција од стране двора на Цетињу, стиче се закључак да ове јединице нису ипак биле вијерне Љубибратићу и да је због тога изостала реакција истих. Уз то се мора имати на уму оскудица у муницији и наоружању у устаничким редовима.¹⁴⁶ На тај начин, овај подухват је окончан неуспјешно, али је ипак Селим-паша, војни заповједник Херцеговине, замијењен Неџиб-пашом.¹⁴⁷

У току ових окршаја, сам Љубибратић је озбиљно рачунао на велики успјех. На то га је наводио управо податак да је у својим редовима имао искусне команданте и угледне људе, попут Луке Петковића, Трифка Вукаловића и Мелентија Перовића, који су учествовали у борбама још за вријеме серије устанака војводе Луке Вукаловића (1852–1862).¹⁴⁸ Међутим, услијед низа околности напријед наведених, овај подухват

¹⁴⁴ Др Саво Љубибратић – Тодор Крушевац, „Прилози за проучавање херцеговачког устанка”, сепарат из *Годишњака Историјског друштва Босне и Херцеговине*, година VIII, (Сарајево: ШЗ „Веселин Маслеша”, 1956), 321.

¹⁴⁵ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 173а/1875. (фотокопија)

¹⁴⁶ Л. Радан, *Војвода Мићо Љубибратић...*, 141–142; П. Луковић, *Борбе за Требиње у августу...*, 82–89; Л. Радан, *Устанак у Источној Херцеговини...*, 84.

¹⁴⁷ *Застава*, бр. 99, 20. август/1. септембар 1875.

¹⁴⁸ П. Луковић, *Борбе за Требиње у августу...*, 85.

није успио. Не само да није успио, него су Турци до краја августа у околину Требиња довели 1.000 војника и успјели да уз помоћ топова заузму манастир Дужи. Пад манастира под Турке и освајање овог важног командног мјеста био је посљедица бјежања устаника испред надмоћнијег непријатеља, али и напуштања положаја од стране Мића Љубибратића који се у том периоду спремао и отишао на устанички састанак у манастир Косијерево.¹⁴⁹

Након овог догађаја, устаничка улога архимандрита Мелентија Перовића остаје накратко непозната. Његово име уопште се не помиње током наредних операција, изузев једне, иако је неоспорно да је све вријеме био инволвиран у устаничке окршаје у Херцеговини. Његова тадашња улога заправо је остала најпознатија по томе што је покушавао да изглади једну врло непријатну ситуацију у Херцеговини.

Наиме, Мићо Љубибратић је имао намјеру да у Херцеговини формира једну устаничку скупштину, која би изабрала народну владу. Та влада имала би задатак да спроведе устројство војске, организује власт и објави рат Османском царству. Књаз Никола (1860–1916) се са том идејом није слагао и исту је осујетио пославши у Херцеговину Пека Павловића. Он је, уз помоћ Ђура Радана, претукао Мића Љубибратића, што је резултирало тим да је Љубибратић осјећао анимозитет према главарима у Херцеговини који су били под утицајем са Цетиња. Не само да се није слагао са њима, већ се у неку руку и повукао из

¹⁴⁹ Види: Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устџанка (Од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956), 48–56.

устанка, проводећи вријеме на релацији Требиње–Дубровник.¹⁵⁰ Одатле је и писао својој супрузи Мари да се осјећа угрожено и да не схвата зашто књаз Никола има такав однос према њему, али и сами главари.¹⁵¹ Исто је писао и предсједнику дубровачког Одбора за помоћ, др Перу Чингрији.¹⁵²

Управо је то покушавао да изглади архимандрит Мелентије Перовић, али и поп Петар Радовић. Најприје је Љубибратићу писао Радовић, сугеришући да би било добро прекинути снабдијевање из Дубровника за османске снаге у Требињу, пишући да кад „би се он (пут Дубровник–Требиње – Л.Р.) прекинуо и побунила Шума и Попово бисте ви Ерцеговци у свијем стварима добили за то”.¹⁵³ Архимандрит Мелентије Перовић је писао Мићу Љубибратићу да га извјести о потенцијалним војним појачањима која ће доћи у Шуму. У оквиру тог писма сугерисао му је да би било добро да се и он појави ту, као и да је неопходно да на терену влада слога, алудирајући да је погубно што се херцеговачки главари свађају.¹⁵⁴

Име архимандрита Мелентија помиње се још и у току операција око Горанског, око утврђења Муратовица из октобра/новембра 1875. Наиме, тада је

¹⁵⁰ Л. Радан, *Војвода Мићо Љубибратић...*, 139.

¹⁵¹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 270/1875. (фотокопија)

¹⁵² Државни архив у Дубровику – 257 – Фонд обитељи Чингрија, (у даљем тексту ХР ДАДУ 257 – ФОЧ), кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 200.

¹⁵³ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 185/1875. (фотокопија)

¹⁵⁴ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 186/1875. (фотокопија)

устаничке операције у овом предјелу водио Пеко Павловић и о успјешности операција писао је један извјештај. Он је био намијењен Мићу Љубибратићу и управо архимандриту Мелентију Перовићу. У извјештају се помиње обим борби, губици и успјех устаничких снага, а исти је потписан са „Твој побратим”.¹⁵⁵ Из њега су занимљиве двије ствари: најприје, Љубибратићу се обратио са ријечима „побратим”, иако су у том тренутку били у свађи и имали су личне (физичке) сукобе и анимозитете; са друге стране, јасно је да је војвода Мићо Љубибратић тада најзначајнија личност у устанку у требињском крају, па се помињање имена Мелентија Перовића уз њега, сасвим сигурно могло односити и на битно котирање архимандрита међу устаничким вођама. Архимандрит Мелентије Перовић равноправно је добио извјештај и био је сасвим сигурно сматран једним од најбитнијих личности у устанку. У прилог томе иде и један телеграм који је Перовић послао Љубибратићу из Дубровника у Херцег Нови 27. новембра (9. децембра) 1875. у којем га моли да му пошаље неко писмо Пека Павловића, али и пише „јавите акоје што ново”. Несумњиво, интересујући се и водећи преписку са Љубибратићем, био је инволвиран у устанак у потпуности.¹⁵⁶

Изузев овога, током новембра 1875. име Мелентија Перовића помиње се још неколико пута у архивским документима. Најприје, 4. новембра 1875. Пеко

¹⁵⁵ Др С. Љубибратић–Т. Крушевац, *Прилози за иѧучавање херцеговачкої...*, 331–332.

¹⁵⁶ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 290/1875. (фотокопија)

Павловић шаље детаљан извјештај, на три стране, Мићу Љубибратићу и опет архимандриту Мелентију Перовићу на Зупце. У њему наводи да је у претходних пар дана устаничка војска, захваљујући како положајима, тако и густој магли, поразила Шефкет-пашу код Муратовице, када је покушавао снабдјети Горанско.¹⁵⁷ Још једном је доказано да је архимандрит био нарочито важна личност и да му се обраћао посебно уз војводу Љубибратића. Четири дана касније, тачније речено 8. новембра, писао је сам архимандрит Мелентије Љубибратићу. Чуо је да је Љубибратић повриједио руку између осталог, али му је писмо слао да би му јавио да ће и он ускоро у Дубровник и што је најважније, да су Шумњаци, Бобанци и Поповци на окупу и да су спремни за борбе. Очекивао је долазак Љубибратића у устаничке редове.¹⁵⁸ Наредног мјесеца, архимандрит Мелентије је такође писао Љубибратићу, како би га обавијестио да је мало турских војника остало у Требињу, а да је њихова већина изашла из града, како би преузела таин и помоћ.¹⁵⁹ Идеја о заузимању Требиња, без обзира на поразе током јесени, била је свеприсутна током прве године устанка, што се види из овог писма. Са друге стране, архимандрит Мелентије био је главна устаничка личност у овом тренутку у околини Требиња јер су се њему подносили извјештаји, а како се види из докумената, он је даље писао Љубибратићу који је тада био у Дубровнику.

¹⁵⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 261/1875. (фотокопија)

¹⁵⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 262/1875. (фотокопија)

¹⁵⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 307/1875. (фотокопија)

Име архимандрита Мелентија Перовића помиње се у једном допису од 3. јануара 1876. из села Вуковићи. Пеко Павловић, са својим сарадницима и устаницима, међу којима је и архимандрит Перовић, извјештавао је дубровачки Одбор за помоћ о стању и потребама војника. У њему помиње главаре, укључујући и Перовића, који требају да се питају о расподјели помоћи и сугерише да се утиче и на Одбор у Херцег Новом да се одјећа не даје тек тако војницима, јер они долазе међу устанике „јадне голе и босе” и тако им се чини на штету. Такође, тражен је и таин, односно храна за исте.¹⁶⁰

Истог мјесеца, Томо Ђеловић¹⁶¹ је извјештавао дубровачки Одбор за помоћ да је Мелентију Перовићу предата помоћ у износу од 138, 07 форинти. У документу је наведена, таксативно, свака ставка помоћи која је углавном била материјална. Овдје скрећемо пажњу и на то да у документу стоји јануар 1875, што не одговара могућностима јер устанак тада још није почео. Сасвим сигурно се ради о грешци писара, односно у питању је јануар 1876.¹⁶² Овакве грешке биле су уобичајена појава. У току истог мјесеца, Томо Ђеловић је извјештавао такође Одбор у Дубровнику о пристиглој и преузетој помоћи. У извјештају од 27. јануара 1876. наводи се да је помоћ од Одбора успјешно преузета и у садржају писма таксативно се наводи преузето, у овом случају месо, у вриједности

¹⁶⁰ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 205.

¹⁶¹ Угледни трговац из Требиња, брат много познатијег и у једном тренутку најбогатијег Србина, Луке Ђеловића Требињца (1854–1929).

¹⁶² ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Бб, свеска 1, док. 72.

од 473, 20 форинти. Све то је предато архимандриту Мелентију Перовићу.¹⁶³

Могуће је да је у овим тренуцима долазило до неспоразума међу војводама и да нису били у најбољим односима. У прилог томе иде једно писмо Пера Чингрије Мићу Љубибратићу у ком га моли да он буде у добрим односима са Луком Петковићем и Мелентијем Перовићем. Ту Чингрија пише да „уплив који Мелентија ко игуман на народ има” Мићо треба да користи и да са њим буде у добрим односима.¹⁶⁴ Иако је потенцијални сукоб непознаница, у овом документу је још једном скренута пажња да Перовић има значајну улогу у устанку и велики уплив, односно утицај на народ.

Од тада, изузев информација о преузетој помоћи, све до 1877, само се једном у документима помиње име Перовића. У свом писму Љубибратићу који је већ интерниран у Грац¹⁶⁵, Вуле Правица из Херцег Новог 30. новембра 1876. извјештава војводу Љубибратића како је у Херцеговини дошло до сукоба између Перовића и војводе дум Ивана Мусића.¹⁶⁶ Ипак, о том

¹⁶³ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Бб, свеска 1, док. 69.

¹⁶⁴ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 326/1875. (фотокопија)

¹⁶⁵ Војвода Љубибратић је услед општег анимозитета у Херцеговини покушао да током марта 1876. пређе у Босну и тамо подигне устанак. Ту су га, услед наредби о строгом поступању на граници, аустријске полицијске снаге ухапсиле и интернирале најприје у Линц, а потом у Грац. (Види: Л. Радан, *Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком...*, 143–144; Ferdo Hauptman, „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77”, у: *Prilozi 14–15*, (Sarajevo: Istorijski institut, 1978), 363–371).

¹⁶⁶ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 475/1875. (фотокопија)

сукобу немамо детаљнијих информација и само смо у овом документу наишли на његов помен. Првог дана 1877. архимандрит Мелентије Перовић именован је за војводу батаљона Шума Требињска. То је био један од 16 батаљона херцеговачких устаника од уласка Црне Горе у рат 1876.¹⁶⁷ Батаљон Шума Требињска имао је седам чета, а његов командни састав према списку чији транскрипт преносимо у цјелости чинили су:

¹⁶⁷ Херцеговина је на почетку устанка имала 16 устаничких батаљона, али ће ова бројка до краја 1878. нарасти на 53 војна батаљона, са још шест различитих војних јединица, разврстаних у 326 чета. Цијело српско становништво било је војнички организовано. (Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 213). Војни батаљони у устанку били су: Горњо-невесињски, Доњо-невесињски, Дабарски, Рашњански, Попово-љубињски, Шума требињска, Зубачко-крушевички, Завођски, Горњо-гатачки, Доњо-гатачки, Легија странаца (добровољци), Јајоши-црногорци, Кривошијско-бокељски, Граховско-рудински, Опутно-рудински, Бањско-рудински, Рудинско-трепачки, Жупско-луковски, Жупско-пивски, Планино-пивски, Дробњачко-ускочки, Шаранско-језерски, Његушко-цетињски, Чевско-бјелички, Цуцко-ћеклићки, Пјешивачки, Комано-загарачки, Љуботињско-добрскограђански, Цеклински, Горњо-љешански, Доњо-љешански, Горњо-црмнички, Доњо-црмнички, Селачко-шестански, Павковићко-вражаријски, Петрушиновићки, Мартинићко-брајевићки, Пиперски, Горњо-кучки, Доњо-кучки, Братоношки, Ровачки, Горњо-морачки, Доњо-морачки, Поља колашинских, Љеворечки (Васојевићи), Краљски (Васојевићи), Коњушки (Васојевићи Коњуве), Велико-шекуларски (Васојевићи), Полимски (Васојевићи), Бушки (Прекограничари), Полимски (Прекограничари) и Горњо-сељски (Прекограничари). Различите војне јединице су биле: Топциноство (артиљерија), Перјаници Црногорци, Перјаници Херцеговци, Болница („Шпитаљ”), Болница („Шпитаљ”), и Превијалиште. (Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 7–9).

војвода Мелентије Томов Перовић (1835–1887)

архимандрит манастира Дужи, војвода од 1. I 1877.
командир Лука Матов Петковић, Горица 1875–1876.
(оболио)

командир Митар Марков Мерћеп, с.(ело) Ђедићи
(1876–1877)

командир Арсеније Иванов Мискин, Површ
(1877–1878);

поткомандир Сава Глигов Куртовић, т.(ешко)
рањен 1876. и подлегао ранама 1877. године;
поткомандир Стеван Ристов Бокун, с.(ело) Рапти –
Бобани (1877–78)

1. официр Симо Лукин Радоичић звани „Шума”,
с.(ело) Волуја(ц), Шума
2. Симо Петров Правица, из с.(ела) Биоча
(с.(ело) Бијелач
3. Мато Симов Елаковић, с.(ело) Ускопље
– Куртовићи
4. Јоко Стеванов Миш, из Бобана, погинуо
1875.
5. Ристо Алексин Милаковић, с.(ело) Јасе-
ница, погин.(уо) 1876.
6. Јовица Митров Миш, Бобани (од 1877.)
7. Јевто Јовичин Ковач, Захумље, погинуо
1875.
8. Лазо Ристов Обрадовић, с.(ело) Седлари
– Захумље
9. Милош Ђуричић-Ђурчија, с.(ело)
Турица, Загора
10. Јован Шћепанов Дропо, Захумље, погинуо
1876.
11. Сава Ђуров Прибишић, Г.(орње) Драчево (од

1876)

12. замј.(еник) оф.(ицира) Мијо Начић „Шијак” из Шапца, пог.(инуо) 8. 3. 1875.

„главари”: Петар Мијов Ђурасовић, с.(ело) Драчево, Ристо Кокољ, с.(ело) Биоград

1. барјактар Крсто П. Деспинић, с.(ело) Жгљеб, Х.(ерцег) Нови, погинуо 1875.
2. Ристо Кривоглав „Каваз” ст.(арији) барјактар, (т.(ешко) рањен)
3. Мићо Р. Кривоглав, с.(ело) Орашје, пог.(инуо) 1912. на Скадру
4. барјактар Пајо Јовов Вулешевић, с.(ело) Јушићи, Рашевићи
5. Лазо Николин Бркан, с.(ело) Славогостићи, Куртовићи
6. Мијо Трипов Радуловић, с.(ело) Шћеница – Бобани
7. Сава Мијов Божић, с.(ело) Грмљани – Захумље
8. Митар Лукин Стојановић, с.(ело) Дријењани, Захумље
9. Ђуро Симов Петровић, Загорско-подбрдска чета

„главари”: Симо „Третина”, Лазар Шћ. „Третина”, оба погинули 1875, Јовица Р. Правица, Ристо Делић Бошко Радуловић, Туље Капетаније:

1. Површко-шумска, капетан Вучко Радоичић „Шуљак” рођен 1823, а од 1843. придјевак „Кукавичић” од несродне породице самрлог кнеза Саве

Кукавичића-Балаћа

2. Захумско-шумска, капетан Јосиф Стеванов
Ковач(евић),

Пољице-Попово

3. Бобанско-шумска, капетан Ристо Јовичин Вука-
новић, Бобани.¹⁶⁸

Са овим батаљоном, војвода Перовић није дуго ратовао. Током 1877. устаничке операције углавном су биле при крају и ушле су у стихијски фазу. Само стање у Херцеговини било је очајно. Велика болест је харала читавом регијом, а неимаштина и сиромаштво били су на врхунцу. У Требињу је од посљедица тифуса умирало 10–20 војника дневно, а од почетка устанка само од тифуса умрло је 2.400 војника.¹⁶⁹ Операције су се сводиле углавном на граничне просторе према Црној Гори, гдје је батаљон Лазара Сочице водио исцрпне и успјешне борбе са Турцима, око снабдијевања Горанског, Пресеке и Никшића. Управо је опсада Никшића, нарочито она друга, чије бомбардовање је постало „својеврсни спектакл који се понављао из дана у дан”¹⁷⁰, била кулминација ратних догађаја

¹⁶⁸ *Славно доба Херцеговине*, зборник радова, уредници: Милорад Ђ. Деретић, Стево Ђосовић, Радослав Р. Унковић, (Београд: Свет књиге, 2005), 286–287; М. С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878...*, 15.

¹⁶⁹ *The London Times*, 24. фебруар и 4. јун 1877. (према: Василије М. Гутић, *Оштића и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 203).

¹⁷⁰ Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, број 4 – година IV, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2012), 156.

током 1877. Тог септембра 1877. завршена је једна од најславнијих етапа Устанка 1875–1878. Ова успјешна година, заправо период од љета 1876. до јесени 1877, била је вишеструко значајна јер су устаници, заједно са Црногорцима, успјели да у потпуности потуку и паралишу Турке.¹⁷¹ Велика устаничко-црногорска побједа на Вучјем долу, побједа на Фундини, успјешне операције око Требиња у јесен 1877. и коначно ослобађање скоро цијеле Старе Херцеговине и града Никшића били су уједно и најзначајнији устанички подвизи у току цијелог устанка. Овим побједама, слава оружја херцеговачких устаника је, заједно са својом браћом из Црне Горе, нашла своје мјесто у свјетским гласилима и дипломатским круговима.

У таквим околностима, устаничке операције биле су скоро па завршене и током цијеле 1878. углавном су биле спорадичне чарке, које су у бити чекале на одлуке Великих европских сила. С тим у вези, одлукама управо Великих сила, на Берлинском конгресу 1878. Босна и Херцеговина су стављене у руке Аустроугарске, која је ове провинције добила као окупациони простор. Њена војска је одмах након Конгреса кренула са окупацијом Херцеговине и Босне,

¹⁷¹ Види: Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, knjiga 7, (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 596–604; В. М. Гутић, *Ошмица и гуиломајска устоприја...*, књига 2, 204–211; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 306–308; Вук Врчевић – Министарству спољних послова Беч; Барону Родићу, телеграм бр. 69 – 12. септембар 1877. (Esad Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja u XIX stoljeću*, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1986), 80). За детаље опсаде види: Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград : Обод–Побједа, 1985), 398–433.

гдје се управо војвода Мелентије Перовић истакао са својим батаљоном Шума Требињска.

Аустроугарска окупација Херцеговине започела је крајем јула 1878. преласком границе 18. дивизије под командом генерала Стјепана Јовановића, и то на три мјеста: код Дубровника, Вргорца и Имотског. Дивизија генерала Јовановића бројила је 17.080 војника, 3.270 коња и 24 топа.¹⁷² Била је састављена од три брдске бригаде под командом Тодоровића, Климбурга, Шлудерера и Урбана. Тај број од три бригаде касније се трансформисао у шест.¹⁷³ Упркос агитацији књаза, становници Херцеговине, нарочито муслимани, пружили су какав-такав отпор аустријским снагама. Хрватско католичко становништво је са одушевљењем дочекало нове окупационе трупе. Војска генерала Јовановића фуриозно је прошла кроз Западну Херцеговину кроз само неколико првих дана августа 1878. Изненадан напад и неочиван продор од Метковића ка Мостару, Јовановић је искористио да заузме Мостар 5. августа 1878.¹⁷⁴ У наредних двадесет дана, нова окупациона војска је најприје водила теже борбе око Стоца, кога је и заузела 21. августа 1878.¹⁷⁵

¹⁷² Mehmedalija Bojić, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, u: Zbornik radova sa naučnog skupa: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ur. Milorad Ekmečić), (Sarajevo: ANUBiH, 1978), 79.

¹⁷³ Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875–1878*, Humski zbornik VII, (Dubrovnik–Neum: Državni arhiv Dubrovnik–Zaklada „Ruđer Bošković – Donja Hercegovina” Neum, 2004), 416.

¹⁷⁴ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 416–418.

¹⁷⁵ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 419–429; M. Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i*

Ту им је у помоћ притекао дон Иван Мусић, који је одиграо значајну улогу у напредовању аустроугарске војске и освајању Љубиња, 31. августа 1878.¹⁷⁶

Аустроугарска је већ крајем 1877. била придобила за свој рад тројицу устаничких вођа, истакнуте црквене великодостојнике и архимандрите Мелентија Перовића, Серафима Перовића и Леонтија Радуловића.¹⁷⁷ Са њима је важну везу одржавао вицеkonzул Врчевић. Војвода Мелентије Перовић је управо у току операција аустроугарске војске, са нешто више од 300 својих устаника, пружио помоћ јединицама генерала Јовановића, која је била од великог значаја.¹⁷⁸

Освојивши Љубиње, окупациона војска се усмјерила и на Требиње. Путним правцем Дабар–Плана–Билећа (заузета 16. септембра)¹⁷⁹, главнина окупационих снага је кренула ка Требињу. У свему томе, јединице Ивана Мусића имале су задатак да по брдима иду пред аустроугарском војском и врше

Hercegovine..., 89.

¹⁷⁶ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza...*, 436–437; Л. Радан, *Устјанак у Источној Херцеговини...*, 136–140.

¹⁷⁷ Архимандрит Леонтије Радуловић био је први српски митрополит након укидања Пећке Патријаршије 1766. на катедри херцеговачких митрополита. До тада су овај трон држале грчке владике – фанариоти. (Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002), 337; Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветиога до двадесетог века*, (Београд–Подгорица–Крагујевац: Евро–Универкс–Каленић, 1996), 286.

¹⁷⁸ Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 197–198; Л. Радан, *Устјанак у Источној Херцеговини...*, 139.

¹⁷⁹ Радован Субић, *Стишман и балкански устјанци (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016), 124.

неку улогу извиднице. Аустроугарска војска је 8. септембра 1878. заузела Требиње.¹⁸⁰ У наредних двадесетак дана, аустроугарске снаге заузеле су и Клобук, прије тога поразивши „гласовито племе Корјенића, необично храбро и ратоборно племе...све сами Срби који су се истурчили и као потурице љући су од самих Турака”¹⁸¹, посљедње упориште „побуњеника” против нових окупационих власти. Тиме је читав простор Херцеговине био окупиран, а сама окупација формално је окончана сусретом војски генерала Стјепана Јовановића из Херцеговине и генерала Јосипа Филиповића из Босне, у Коњицу 8. октобра 1878.¹⁸²

Прије окончања окупације, устанички одреди и војводе су, према унапријед договореним условима, положили оружје у родном селу архимандрита и војводе Мелентија Перовића, Горици. У свом брзом напретку кроз Херцеговину, генерал Јовановић журио је да што прије оконча окупацију. С тим у вези барон Темел, посредник између Црне Горе и генерала Јовановића, писао је на Цетиње: „господин подмаршал Јовановић врло је жељан да би се што брже могуће ствар свршила, дакле на сваки начин најмање на 6. овога мјесеца (октобра – Л.Р.) и како смо се најприје договорили у Требиње”.¹⁸³

Одмах по овом извјештају, Петар Вукотић је

¹⁸⁰ *Slovinac*, br. 10, godina I, 16 septembar 1878, 104.

¹⁸¹ *Засѣлава*, бр. 144, 13/25. септембар 1878.

¹⁸² Миливоје Буха Мијо, *Улошки устѣанак 1882. и сѣћање у Херцѣговини њод аустроугарском окупацијом (Друѣа „Невесинска ѣушка”)*, (Српско Сарајево: Завод за уѣбенике и наставна средства, 2004), 43.

¹⁸³ Е. Arnautović, *Prilozi za istoriju Trebinja...*, 20–21.

преко Дубровника, у пратњи Блажа Петровића, Николе Мартиновића, Милована Бошковића, Вука Филиповог и два писара, дошао у Требиње. Требало је, да према инструкцијама књаза Николе, он организује постројавање и разоружавање херцеговачких устаничких одреда у Требињу. *Застава* је писала да су за Требиње кренули следећи батаљони: „Зубачко-крушевачки, вој. Трипко Вукаловић, командир Томо Томашевић; Шумски, вој. Архимандрит Мелентије Перовић, ком. Арсен Мискин; Завођски, вој. Глигор Милићевић, ком. Никола Вујовић; Рудински, ком. Шћепан Папић, замјеник Мрдак Лубурић; Гатачки, вој. поп Богдан Зимоњић, ком. Никола Гргуревић; Дабарски, вој. Јован Џомбета, ком. Перо Муратовић; Невесињски први, ком. Кико Стевановић; Невесињски други, ком. Бошко Гузина, вој. поп (Петар) Радовић; Поповског пола батаљона остало је код дон Ивана Мусића”.¹⁸⁴ На Јасену је дочекао херцеговачке устанике, који су се, под оружјем и заставама, кретали ка Требињу из правца Билеће, гдје су били окупљени неколико дана раније. Са Јасена је Петар Вукотић кренуо на челу ових одреда пут Горичког поља, гдје је дошло до свечане предаје оружја и застава генералу Јовановићу 6. октобра 1878. Војвода Вукотић је том приликом рекао устаницима: „Браћо Херцеговци, као што видите Херцеговина је постала ћесара бечкога, ви као храбри и вјерни синови своје домовине, треба да признате ћесарову власт; поштено сте вјеровали за своју слободу, хвала вам на јучаком раду; знајте да књаз и ћесар живе у љубави, као да су једна фамилија. Лијепо ће вам бити, предајте острагуше овдје, а обично

¹⁸⁴ *Застава*, бр. 167, 24. октобар 1878.

оружје, које су вам оци носили и ђедови, носићете и ви, послушајте ме војници, ово је наредба свијетлог господара”.¹⁸⁵ Због овога је настала нелагодност међу устаницима, али је након савјетовања команданту Тому Томашевићу, од стране војводе Вукотића, да се оружје мора предати, приступљено предавању истог. Најприје је иступио алај-барјактар Јовица Зиројевић из невесињског батаљона и Вукотићу се обратио ријечима: „овај ми је алај-барјак подарио свијетли господар из своје руке на Црном Куку... господар ми рече јуначе ево ти алај-барјака, носи га поштено и не дај га другоме, док у теби живо срце бије...је ли поштено, да ја данас мирно у туђе руке предам?... ја га не смијем предати, јер би ме мртве кости онијех соколова, што око њега изгибоше, проклињале... ако га баш данас морам дати, то ћу га само у Петровића руке предати”. Након тога је приступио Блажо Петровић и са сузама у очима преузео алај-барјак херцеговачке војске.¹⁸⁶ На тај начин је 6.750 устаника положило оружје пред новим окупатором, укључујући и батаљон и устанике војводе Мелентија Перовића.¹⁸⁷

Устаници су одмах потом распуштени кућама. На тај начин, у потпуности је окончан устанак у Херцеговини и завршена је још једна од етапа у животу

¹⁸⁵ *Застава*, бр. 167, 24. октобар 1878.

¹⁸⁶ *Застава*, бр. 167, 24. октобар 1878; Нада Томовић, „Црна Гора и Херцеговина у завршној фази Велике источне кризе”, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 156.

¹⁸⁷ М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини...*, 251.

архимандрита Мелентија Перовића. Он је за своје учешће у истом, без обзира на интересе и мотиве, био одликован орденом од стране цара Франца Јозефа (1848–1916), војном колајном, али и руском ратном сабљом коју је добио за своје јунаштво.¹⁸⁸

По окончању устанка, архимандрит Мелентије Перовић се вратио тамо гдје је све и почело, у манастир Дужи. Ту је провео наредних девет година свог живота, видно слабог здравља. Управо из здравствених разлога, одбио је и митрополитску столицу. Настојао је да манастир у потпуности обнови, с обзиром на масовна разарања која је исти претрпио у бунама и устанцима раније. То му је пошло за руком. Он је манастиром похвално управљао и обновио га је у потпуности.¹⁸⁹ Међутим, несретним случајем, манастир Дужи је по ко зна који пут, само сада случајно, изгорио до темеља 6. септембра 1886.¹⁹⁰ Нажалост, архимандрит Мелентије није дочекао да га опет до краја обнови. Умро је у манастиру 7. јуна 1887.¹⁹¹

Пред крај свог живота, архимандрит Мелентије Перовић залагао се за изградњу Саборног храма у Требињу. Његове заслуге за отпочињање изградње истог, заиста су велике. О томе је *Босанска вила* писала неколико година после смрти Перовића, у свом броју

¹⁸⁸ Ј. С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине...*, 96.

¹⁸⁹ Н. Дучић, *Историја Српске православне цркве...*, 220.

¹⁹⁰ Сасвим је сигурно да камени зидови цркве нису били пожаром срушени, па је обнова текла релативно брзо. За исту је Земаљска влада за Босну и Херцеговину дала помоћ у износу од 200.000 форинти за то да се Манастирске рушевине поправе и подигну. (https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=2099 [приступљено на дан 18. јануар 2023. у 12.40]).

¹⁹¹ Ј. С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине...*, 96.

21-22 од 30. новембра 1890. Наиме, у том броју под насловом „Из Требиња у Херцеговини”, *Босанска вила* је преносила да је нестало „митрополија и богатијех српскијех манастира; нема више ни онијех великољепнијех српскијех цркава, које су морале бити, - све је то данас у рушевинама”. У тексту пише да су Требињци своје молитве свели у једну малу просторију, описујући то кроз једну врсту дијалога гдје заправо Србину који се моли Богу пред очи излазе „они стари његови владари, владике и јунаци и чинило би му се као да га питају: „шта радиш? што себи бољи храм не градиш? па би из ње често као застиђен изишао”. У том броју наводи се да је управо архимандрит Мелентије Перовић, заједно са предсједником српско-православне општине у Требињу Стеваном Черовићем и Томом Ђеловићем, прије шест година, дакле 1884, отпочео зидање цркве у граду „какве по љепоти ваљда на Балкану равне бити неће”. Архимандрит Мелентије био је и предсједник одбора за изградњу Саборног храма. Послије његове смрти, градња је обустављена услед недостатка финансијских средстава, да би иста била продужена заслугама управо Черовића (ученика покојног архимандрита Перовића) и Тома Ђеловића.¹⁹² Саборни храм Светог Преображења Господњег у Требињу изграђен је 1908¹⁹³, након скоро

¹⁹² *Босанска вила*, годиште 5, број 21-22, 30. новембар 1890, 348–349.

¹⁹³ У Шематизму захумско-херцеговачке епархије из 2006. направљена је грешка у годинама изградње храма. У истом се наводи да је градња започета 1898, док је стварна година почетка изградње 1888. (*Шематизам захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, у: *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 206).

двадесет година градње.¹⁹⁴

*

Архимандрит Мелентије Перовић био је један од најзаслужнијих Требињаца и Херцеговаца уопште. Рођен у тада малом требињском селу Горица, од побожних родитеља. Одмах је био окренут ка манастиру. Стекавши образовање у манастиру Дужи, читав свој живот посветио је истом. Од свог монашења 1856. па до смрти 1887. свој живот је углавном провео у Дужима, гдје је од обичног монаха 1856. постао архимандрит 1873. и пред крај живота одбио митрополитску дужност. Поред свог црквеног позива, овај знаменити Херцеговац имао је важну и значајну улогу у току Херцеговачког устанка. Не само што је учествовао у свим претходним устанцима свога периода, као и у овоме, већ је од почетка 1877. био и устанички војвода и командант једнога од 16 устаничких батаљона – Шума Требињска. За вријеме устанка одржавао је преписке са војводом Мићом Љубибратићем и боравио је на релацији Херцеговина – Црна Гора. По окончању устанка, ставио се на располагање новим окупационим снагама и уз помоћ његове чете, аустроугарске окупационе снаге су успјешно окупирале требињски крај. По завршетку окупације, војвода и архимандрит повукао се у свој, по ко зна који пут, разорени и запаљени манастир Дужи и у њему је провео остатак свог живота. Пред крај, залагао се и био на челу одбора за изградњу Саборног храма у Требињу. Изградњу истог

¹⁹⁴ *Шематизам Епархије Захумско-херцеговачке и приморске*, ур. Радивоје Круљ, (Мостар–Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 336, 628.

није дочекао, али је његове темеље поставио.

На основу свега наведеног, војвода Мелентије Перовић представља једног од најзначајнијих српских синова Херцеговине и једног од најзнаменитијих Херцеговаца у историји. Од горичког дјечака, преко душког калуђера, Мелентије је постао устанички војвода и војни командант, чије су врлине и јунаштво свакако доказани у устанцима. Његов црквени позив ипак је све вријеме био изнад војног, па се он након окончања устанка, за разлику од неких других свештених лица која су учествовала у истом, скромно повукао у свој манастир. Ту је и дочекао свој крај, када је у 53. години живота умро. Његов живот и дјело остали су заувјек utkани у историју његовог Требиња, манастира Дужи и цијеле Херцеговине.

ЧИТУЉА МИТРОНОСНОМ АРХИМАНДРИТУ НИЋИФОРУ ДУЧИЋУ У БОСАНСКОЈ ВИЛИ СА КРАТКОМ БИОГРАФИЈОМ¹⁹⁵

Кратки биографски подаци

Нићифор Дучић родио се на Аранђеловдан, 21. новембра, 1832. у селу Луг, надамак Требиња. Његови родитељи, мајка Сара и отац Јефто, били су пољопривредници и примарно су се бавили земљорадњом. Своје дјетињство, Дучић је углавном проводио у манастиру Дужи, код стрица Јевстатија.¹⁹⁶ Ту је изучио „буквар, псалтир и часловац” и замонашио се 1849.¹⁹⁷ Четири године након монашења уписао је београдску Богословију. Окончао је 1857. као државни питомац. Одмах по окончању Богословије, вратио се у Херцеговину, у манастир Дужи. Ту је исте 1857, заједно са

¹⁹⁵ Поглавље представља дјелимично дорађен рад – мср Лазар Радан, „Читуља митроносном архимандриту Нићифору Дучићу у Босанској вили”, *Видослов*, бр. 89, год 30, (2023): 87–92.

¹⁹⁶ *Српски сион*, бр. 9, година X, 27. фебуар 1900, 149; Јевстатије Дучић био је игуман манастира Дужи у периоду од 1849. до 1864. За вријеме његове управе, 1855. сазидаана је велика манастирска црква посвећена Покрову пресвете Богородице. (Нићифор Дучић, *Историја Српске православне цркве од њријех десетина VII в. до наших дана и груји књижевни радови*, (Гацко: ДОБ, 2002), 217).

¹⁹⁷ Јован С. Радојчић, „Нићифор Дучић”, у: *Срби зајадно од Дунава и Дрине*, том 1, А–З, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 1085.

архимандритом Серафимом Перовићем¹⁹⁸, основао школу¹⁹⁹, у којој је био предавач. Исту професију имао је и неколико година касније у манастиру Житомишлић. Током 1861. вратио се у Дужи и прикључио се устанку војводе Луке Вукаловића, поставши командант одреда. Био је и секретар војводе Вукаловића и са те позиције је учествовао у преговорима током 1861. између устаника и Турака. *Српски сион* биљежи да се борио „оним самопрегором и чистим родољубљем,

¹⁹⁸ Њихов најзначајнији ученик у школи у Дужима био је Матија Перовић, потоњи архимандрит и игуман (1866–1887) ове светиње, Мелетије Перовић. (Лазар Радан, „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: *Зборник радова са научног скупа Знаменити Херцеговци кроз историју*, ур. проф. Радомир Вучковић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2023), 52).

¹⁹⁹ Познат је податак о ком је још Владимир Ђоровић писао да су осим сарајевске, у Босни и Херцеговини постојале још двије школе које су радиле прије XIX вијека, и то у Мостару и Требињу. (Владимир Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, (Београд: СКЗ, 1925), 128). Осим тога, основна школа, коју су према једном податку основали Нићифор Дучић и Серафим Перовић 1857, налазила се у манастиру Дужи. У тој школи током 1857, за вријеме проласка А. С. Гиљфердинга кроз Херцеговину, школовало се „осам малишана”. (Александар С. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, (Сарајево: ИП „Веселин Маслеша”, 1972), 32). Осим основне школе у Дужима и у самом Требињу је постојала основна школа, основана у приближно истом периоду и могла је почети са радом око 1863. Лингвиста Саво Пујић, истакнути културни дјелатник из Требиња, сматрао је да је школа морала постојати у граду, са чијим мишљењем се и ми слажемо, јер је географски предалеко да ученици из Требиња иду у Дужи у школу (ради се о удаљености од око 13km). Локација те школе могла би бити на мјесту садашње Београдске улице (некад Билећка улица). (Зоран Мијановић, „Српско-православна основна школа у Требињу”, у: *Трибуна* 12, (Требиње: Музеј Херцеговине Требиње, 2009), 239–241).

којим је радио и на свима другим пољима, народног и црквеног живота, било у Србији или у Црној Гори” и био је magna pars устанка.²⁰⁰ Сам манастир Дужи, као његово матично мјесто, био је јако важан у наведеном периоду. Не само што је имао школу, у којој је предавао и Дучић, већ је био штабно мјесто херцеговачких устаника. Манастир је и у наредном устанку из 1875–1878. био устаничко мјесто и због тога је доживио вишеструка разарања, спаљивања и протјеривања монаштва.²⁰¹

Убрзо, након размирица са Вукаловићем, Дучић је прешао у Црну Гору, на Цетиње.²⁰² Ту је вриједно радио на подизању школа и напретку школства. Његова највећа заслуга и најзначајнији подухват било је отварање Привремене Богословије на

²⁰⁰ Српски сион, бр. 9, година X, 27. фебуар 1900, 149.

²⁰¹ Лазар Радан, Сара Којевич, „Русская помощь монастырю Дужи”. Научный журнал *Начала русского мира*, бр. 1 (2024): 16; Лазар Радан, „Једна епизода из историје манастира Дужи – прво црквено звоно које је звонило у Требињу након пада под Турке 1466. године”, *Видослов*, бр. 91, год. 31, (2024): 86–87.

²⁰² За вријеме устанка Луке Вукаловића (1852–1862) Дучић је био секретар војводи Вукаловићу. Учествовао је у устаничким борбама и проводио је вријеме у једном од устаничких командних центара, манастиру Дужи. Управо је сам устанак у задње вријеме и дошао у кризу, због расправа и неслагања Вукаловића и Дучића. Наиме, устанак је покушао зауставити Омер-паша Латас и нудио им је преговоре. То је изазвало двије струје у устанку. Једну је предводио Вукаловић, који је био за борбу и аутономију Херцеговине, док је другу предводио Дучић, који је био за договоре са властима. Због тог мимоилажења, Дучић је отишао из устанка и повукао се на Цетиње. (Види: Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023), 36–37.

Цетињу 1863.²⁰³ У том временском периоду добио је чин архимандирта.²⁰⁴ Путуюћи у Беч и Београд, у повјерљивој мисији књаза Николе, управо је остао у Београду. Постао је радник у Министарству спољних послова, тако ступивши у службу Кнежевине Србије. У Србији је постао предсједник одбора за школе, али и озбиљан тајни агент за пипрему устанка у Херцеговини и Босни. Дучић је у овом периоду, заједно са Мићом Љубибратићем и Ником Оканом, био задужен за скоро комплетну политику Србије на просторима Босне и Херцеговине, бавећи се тајним радом. Овдје треба напоменути да је ова тајна агитација била у потпуности обустављена за вријеме посљедњих фаза устанака Луке Вукаловића. Са друге стране, наведена тројка била је главни ослонац владе у Србији за даљу агитацију након смрти кнеза Михаила 1868. У наведеном периоду дошло је и до проблема на релацији утицаја Владе Кнежевине Србије у Херцеговини са двором са Цетиња. Иако је српска влада имала велики интерес и утицај у устанку војводе Вукаловића, ипак је наведеној тројци скренута пажња да опрезно раде, како се из потенцијалног раздвајања утицаја или анимозитета не би изродио неки аутохтони „херцеговачки” покрет.²⁰⁵ Без обзира на акције,

²⁰³ https://www.bogoslovija.me/?page_id=17 (приступљено на дан 1. март 2023. у 13.25).

²⁰⁴ *Српски сион*, бр. 9, година X, 27. фебуар 1900, 149.

²⁰⁵ Radoman Jovanović, „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875–1878”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, ur. Rade Petrović, (Sarajevo: Nauka i društvo, tom 2, 1977), 95–97

ипак је Цетиње имало примат у Херцеговини и Влада Кнежевине Србије морала се окренути Босни, што ће бити и њена оријентација у току наредног устанка 1875–1878. У наредном периоду дошло је до опадања активности међу Херцеговцима, да би се 1873. свака акција српске Владе из Београда обуставила.²⁰⁶ Након тога Дучић се усавршавао на Великој школи у Београду и на Сорбони у Паризу, гдје је слушао курсеве из историје, географије и филозофије.²⁰⁷ Такође, у међувремену је 1871/1872. на Цетињу основана Дружина за ослобођење и уједињење српско, као организација која је наслиједила рад Уједињене омладине српске. По свом карактеру, Дружина је била револуционарна организација. Идеја је била да се путем ове организације спреми устанак у Херцеговини и Босни.²⁰⁸ Управо тада је архимандрит Дучић одржавао везе са, конкретно, Светозаром Милетићем, лидером Срба из Јужне Угарске, али до устанка није дошло јер је и Намјесништво у мају 1872. одустало од такве идеје.²⁰⁹

Током Српско–турских ратова 1876–1878. био је командант Ибарске војске и устаничких Јаворских чета, истакавши се као храбар борац и добар војни командант. Током трајања ратова, мислио је и на родну Херцеговину и своје Требиње. Иако није самостално долазио, сакупљао је добровољце у Србији,

²⁰⁶ Л. Радан, *Устанак у Источној Херцеговини...*, 63–64.

²⁰⁷ Ј. С. Радојчић, *Нићифор Дучић...*, 1085.

²⁰⁸ Васо Војводић, „Тајни рад на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)”, у: *У духу Гарашинових идеја*, (Београд: Просвета), 72–80.

²⁰⁹ Сузана Рајић, *Свољна политика Србије 1868–1878*, (Београд: СКЗ, 2015), 245–247.

које је касније слао у Херцеговину. Централа добровољаца или зборно мјесто био је град Ужице.²¹⁰ Интересантно је то што је одзив добровољаца из Србије био велик, иако је и сама Србија касније ратовала против Османског царства. У прилог томе одзиву иде и једно писмо братића војводе Љубибратића које му је послао у децембру 1875. нудећи се да дође у Херцеговину уз опаску, ако би му испунио ту жељу: „ви бисте ми душу из пакла извадили”.²¹¹ Након рата радио је у Београду као библиотекар Народне библиотеке, чувар Народног музеја и потпредсједник Великог духовног суда. Осим тога, био је једно вријеме и посланик у Народној скупштини, а и управљао је 1889. Епрахијом жичком, одбивши²¹² епископску функцију.²¹³

Својим вриједним и богатим животописом за себе је обезбидио „улазницу” за Српску краљевску академију. Био је члан Српског ученог друштва од 1869. Под његовим предсједништвом²¹⁴ оно се 1892. спојило са Академијом. Од те године, Дучић је био члан Српске краљевске академије, одржавши приступну бесједу на тему „Свети Сава, српска црква

²¹⁰ Л. Радан, *Устјанак у Источној Херцеговини...*, 238.

²¹¹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 313/1875. (фотокопија)

²¹² Архимандрит Дучић је у више наврата одбио епископски чин. Најприје је то урадио 1868, затим 1877, трећи пут 1880, четврти пут 1883, пети пут 1899. и шести пут 1890. Током 1886. од Светог архијерејског Сабора добио је дозволу да носи епископску митру, за вријеме литургије. (*Српски сион*, бр. 9, година X, 27. фебруар 1900, 149).

²¹³ Ј. С. Радојчић, *Нићифор Дучић...*, 1086.

²¹⁴ Био је предсједник истог 1889, 1890, 1891. (<https://www.sanu.ac.rs/clan/ducic-nicifor/> [приступљено на дан 28. фебруар 2023. у 14.05]).

и српска Краљевина у XIII веку”. Осим тога, био је дописни члан ЈАЗУ и почасни члан Царске руске академије од 1899.²¹⁵ Током своје каријере обављао је и улогу председника одбора за школе и учитеље изван Србије (1868–1876), председник комисије за зидање цркава у византијском стилу у Србији, као и редовни члан Главног просвјетног савјета.²¹⁶ Од 1892. био је наставник историје српске цркве и црквеног права краљу Александру I Обреновићу (1889–1903), који је и крунисан у Жичи, управо за вријеме Дучићевог администрирања Епархијом жичком. Био је носилац највећег црквеног одликовања – Ордена Светог Саве, као и још 19 различитих државних и црквених ордења.²¹⁷

Током свог четрдесетогидишњег рада објавио је преко стотину писаних радова, научних дјела, у земљи и иностранству. Прикупио је и збирку народних умотворина и дао описе неких манастира, нарочито у Херцеговини. Умро је у Београду, 5. марта 1900. у 68. години живота.²¹⁸

Читуља у Босанској вили

У броју 4, годиште 16, објављеном 28. фебруара 1900, на 64. страници издата је читуља архимандриту Дучићу. Врло богато написна, читуља има један заиста велик степен поштовања за лик и дјело овог

²¹⁵ <https://www.sanu.ac.rs/clan/ducic-nicifor/> (приступљено на дан 28. фебруар 2023. у 14.05).

²¹⁶ *Српски сион*, бр. 9, година X, 27. фебруар 1900, 149.

²¹⁷ *Српски сион*, бр. 9, година X, 27. фебруар 1900, 150.

²¹⁸ Ј. С. Радојчић, *Нићифор Дучић...*, 1086; *Српски сион*, бр. 9, година X, 27. фебруар 1900, 150–151.

познатог Требињца. Сматрају га једним од највећих Срба икада и врло понизно жале што нису имали прилику да иду на сахрану. Читуља, коју преносимо у цјелости гласи: „У престоници драге нам српске краљевине преминуо је 21. фебруара²¹⁹ најдостојнији и највећи син овијех српскијех крајева, велики научењак, књижевник, борац, родољуб и академик српски архимандрит Нићифор Дучић. Велики је то и неоцијењени губитак за сав српски народ, а нарочито за покојникову српску отаџбину, гдје му не можемо наћи ни приближног, а камоли достојног замјеника. Риједак је то човјек за читаво Српство, риједак по својој ванредној способности, по своме узвишеном карактеру и ненадмашеном пожртвовању и родољубљу. Свуда је био први, гдје год се радило о срећи свега Српства, а нарочито о срећи своје српске отаџбине, за коју је и крв своју прољевао, борећи се за ослобођење и уједињење српскога народа. Учествујући у ратовима као командант добровољаца²²⁰ и задобио је клицу болести, која га је послѣје пратила читавог живота и није му дала рахат душом дахнути, док га није и у гроб отјерала, у 68. години живота свога. Живот и славна дјела великога покојника изнијели смо зимус, о прослави његовој (види 19. и 20. бр. *Виле* 1899)²²¹, па мислимо да није нужно понављати. Овом

²¹⁹ По новом календару у питању је 5. март.

²²⁰ Ради се о већ поменутиим Српско–турским ратовима из 1876–1878.

²²¹ Врло је занимљив овај чланак *Виле* о Дучићу у оквиру ког је архимандрит заиста изузетно нахваљен и осим тога што је његова слика на насловној страни овог броја, о њему су исписани хвалоспјевии. Нпр. на насловној страници о Дучићу се пише да је „и крстом и пером и мачем урезао своје име на

приликом ваља нам споменути да не можемо прежалити е нам на вријеме не јавише о смрти архимандирта Дучића, јер Срби Босне и Херцеговине знали би се и друкчије одужити, не само са неколика брзојава. Архимандирт Дучић сахрањен је најсвечаније. На спроводу је био митрополит²²² са двадесет четири свештеника и 3 ђаконa, Њ. Величанство краљ Александар, краљ Милан, сви министри и остали великодостојници, чланови академије и других удружења, два пука војске заједно са војеном музиком, официрски кор, чиновници и силан народ. У цркви је држао говор сам г. митрополит Инокентије, а на гробљу академик Љубо Јовановић и архим. Кирило. Наши представници из ових крајева брзојавно су изјавили саучешће у име све Босне и Херцеговине и замолише академију да их ко заступа у спроводу. Још брзојавише одавде: Српско пјевачко друштво „Слога” и *Босанска вила*. Слава великом покојнику и Бог да га прости и помилује”.²²³

ону стијену прошлости српске, на којој су урезана имена ријетких великана наших”. (*Босанска вила*, годиште 14, бр. 19–20, 15. и 30. октобар 1899, 249). У истом броју је направљена и грешка у којој је написано да се родио 21. октобра, док је стварни датум мјесец дана касније. (*Босанска вила*, годиште 14, бр. 19–20, 15. и 30. октобар 1899, 250).

²²² У питању је митрополит Инокентије Павловић (1898–1905).

²²³ *Босанска вила*, годиште 16, бр. 4, 28. фебруар 1900, 64.

ВОЈВОДА ЛУКА ПЕТКОВИЋ ТРЕБИЊАЦ (1822–1905)²²⁴

Војвода Лука Петковић рођен је у селу Горица у Требињу 1822. О његовом раном животу готово да нема никаквих података. Познато је да му се отац звао Мато, док је име његове мајке непознато до данашњег дана.²²⁵ У различитим изворима, помињу се и различити подаци о његовом потомству. Рајко П. Вукашиновић наводи да је имао сина Саву, док за осталу дјецу уопште није познато.²²⁶ Са друге стране,

²²⁴ Поглавље представља публиковани рад – Лазар Радан, „Војвода Лука Петковић Требињец (1822–1905)”, у: Зборник радова на тему *Знамениити Херцеговци кроз историју*, ур. Алексије Гргур, (Гацко: Просвјета, 2024), 98–119, у изворном облику.

²²⁵ Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратовима (1482–1882)*, (Никшић: Графокартон, 2012), 124.

²²⁶ Дјело Рајка П. Вукашиновића – *Биографије истакнутих Требињана*, обилује низом грешака, али по питању потомства војводе Луке Петковића, ваљаност се не би требала довести у питање. Наиме, он наводи како је Саво имао три сина - Влада, Милана и Вељка, као и двије кћери – Ружу и Вуку. Према његовом писању, Вељко се одселио за Београд и то је једини познати податак. (Рајко П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана од XVI до почетка XX вијека*, (Требиње: Глас Требиња, 2013), 335). Међутим, у изворима стоји да је Саво умро као деветогодишњак у мају 1876. (Dr Savo Ljubibratić – Todor Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875–1878. godine*, GDI BiH, br. XI, (Sarajevo: DIBiH, 1960), 158). То додатно прави забуну по питању потомства. Саво Скоко, пишући о комунистичким злочинима у Требињу, наводи како је Владо Петковић, унук војводе Луке Петковића, био гостионичар из Требиња и у

Душан Берић наводи да је имао сина Тодора, који је такође био устанички командир и народни првак, као и „барјактар Крушевице”.²²⁷ О њему немамо никаквих других података, нити је помињано било шта у изворима.

О његовом даљем животу, све до почетка устаника војводе Луке Вукаловића нема апсолутно никаквих података у доступним изворима и литератури. Нико ко је до сада ишта писао о Луки Петковићу није успио пронаћи неки од сегмената живота за период 30-их и 40-их година XIX вијека. Јован С. Радојичић, романсирано, наводи једино да је био човјек обична изгледа и необичне храбрости и одважности²²⁸, што нам као критичарима историјских извора и не игра

Ластву је донио писмо италијанске команде о захтјеву за преговоре са комунистима. Касније је, по наредби Саве Ковачевића и Влада Шегрта, Владо Петковић био стријељан „као издајник”, иако то није био. О томе је писао и сам Шегрт у својим успоменама. (Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књига друга, (Београд–Пале: СПКД „Просвјета” – „Планета”, 1999), 53). Такође, лично смо се увјерили да постоји породична гробница са спомеником Сава Л. Петковића у гробљу цркве св. Ђорђа на Прљачи у Требињу, што несумњиво говори да тај Саво није умро 1876, јер је имао породичну гробницу! Уз то, постоји и друга породична гробница војводе Петковића, у коју су по свему судећи пренијети земни остаци војводе током 60-их година прошлог вијека. На епитафу гробнице наводи се син Саво, као и његови синови Владо (1882–1942) и Вељко (1900–1960). Дакле, једино за Сава, као и синове му Вељка и Влада можемо тврдити да су сигурно постојали, што несумњиво потврђује да је документ о смрти војводиног шестогодишњег сина упитан.

²²⁷ Душан Берић, *Устјанак у Херцеговини 1852–1862*, друго издање, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета”, 2007), 917.

²²⁸ Јован С. Радојичић, „Петковић, Лука, устанички капетан”, у: *Срби западно од Дунава и Дрине: биографије. II–III*, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 102.

неку нарочиту улогу. С правом се исто може тврдити за већину оновремених устаничких првака и народних предводника.

Први познати и доступни подаци о Луки Петковићу потичу из године почетка устанка војводе Луке Вукаловића – 1852. Заправо, одмах по отпочињању устанка 1852, Петковић му се прикључио. Током исте године, најприје се срео са војводом Вукаловићем у Херцег Новом и од тада је кренула њихова интензивна сарадња. У Херцег Нови се Вукаловић спустио како би се посавјетовао са Новљанима шта да раде због доласка Омер-паше Латаса у Херцеговину. У срдачном сусрету, Вукаловић се обратио Петковићу ријечима „о Петковићу, добро дошао! не треба да ми причаш, знам које те добро гони али нека, само нек си здраво умакао”. Ту га је Петковић извијестио да је Омер-паша Латас покупио оружје по Требињу. У Херцег Новом су остали три дана, када су се заједно вратили на Зупце гдје је Вукаловић почео окупљати народ за устанак.²²⁹ То је заправо био иницијални сусрет двојице имењака, од кога ће нераздвојно предводити своје сународнике у устанку. Петковић је учествовао у готово свим устаничким акцијама током наредних десетак година, тачније све до 1863. У наставку рада ћемо обрадити све акције у којима је био директан учесник, без бављења појединостима и сегментима устанка војводе Вукаловића, који представља посебну и комплексну тему.

Вукаловић је одмах окупио главаре и кренуо у отпор, који је у првој фази трајао до 1857. Лука

²²⁹ Јован Накићеновић, *Лука Вукаловић херцејовачки велики војвода*, штампа из Летописа МС бр. 116 из 1874, (Требиње: ИКП „Свјетлост” Сарајево – Штампарија Требиње, 1970), 18.

Петковић био је задужен да окупи све главаре, који су се састали у Јастребици и повели устанак под командом војводе Луке Вукаловића.²³⁰ Заједно са Вукаловићем, Лука Петковић је био и на Цетињу неколико дана касније, гдје је на, најприје негодовање књаза Данила, а онда одобравање добио „ханџар сав у сребру окован”. Након тога, Петковић је био послат да побуни Требињску Шуму и Попово Поље, гдје је скупио преко 300 момака и довео их на Зупце. Потом су се Петковић и Вукаловић спустили у манастир Дужи, са око 450 момака, одакле су имали први успјешан окршај против требињских Турака предвођених Хаци-бегом Ресулбеговићем.²³¹ Одмах потом, шеснаестогодишњи школарац из Дубровника Мићо Љубибибратић (1839–1889), придружио им се, запаливши рођену кућу као вид нагона других сељана на отпор Турцима.²³² Његова улога у току овог устанка, као и устанка из 1875, била је посебна тема једног нашег рада.²³³

Прва устаничка година била је врло успјешна за устанике војводе Вукаловића. Побунио је готово читаву Херцеговину до почетка 1853, што је на Цетињу изазвало озбиљне бојазни за турском одмаздом. С тим у вези, по сугестијама изасланика књаза Данила,

²³⁰ Д. Берић, *Херцеговачки устѧнак...*, 391–392.

²³¹ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 20–21.

²³² *Србски дневник*, бр. 96, 6. октобар 1861.

²³³ Види: Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: *Зборник радова са научног скупа Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2022), 126–152.

Вукаловић се склонио на Зупце, оставивши Луку Петковића у манастиру Дужи са око 40 устаника. Лука Петковић је једно вријеме успјешно чувао манастир, а онда се придружио Вукаловићу на Зупцима, што је устанак стишало све до 1858.²³⁴

Децембра 1857. десио се повод за нове сукобе са Турцима. Према казивању Луке Петковића, Турци су у Гомиљанима надомак Требиња убили Лаза Шигуда и још једног Србина, што је створило повод за сукоб на самом почетку наредне године.²³⁵ Почетком 1858. Турци су на устанике војводе Вукаловића кренули са око 18.000 војника²³⁶ које су предводили Ферик и Кадри-паша. Турци су у налетима успјели продријети на Зупце и улогорити се на истим. Петковић је са својим јединицама пружао добар отпор сукобивши се код Драче 10. фебруара са Турцима²³⁷, а у каснијем периоду је са јединицама војводе Вукаловића водио битке са Арнаутима у Суторини, који су чували ово османско пристаниште преко којег је стигла Турцима помоћ. Након тих акција, до Ђурђевдана 1858. стање у Херцеговини је било релативно мирно.²³⁸ Након Ђурђевдана, Турци су опет започели спремати војску, како би се обрачунали са устаницима. На Спасовдан 1858, дошло је одлучне и једне од најзначајнијих

²³⁴ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцејовачки...*, 22–23.

²³⁵ Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 337.

²³⁶ Сасвим сигурно је ова бројка пренаглашена!

²³⁷ Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 338.

²³⁸ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцејовачки...*, 23–25.

битака овог устанка – битке на Граховцу.²³⁹ Ова битка

²³⁹ Битка на Граховцу догађај је од посебног значаја за цијело раздобље устанка Луке Вукаловића. Читава побуњена и немирна област Херцеговине и њени становници и даље су одбијали да плате порезе, а у томе су имали подршку цетињског двора. Заправо је књаз Данило (1851–1860) најприје био одустао од помоћи, под притиском бечког двора, али је касније ипак послао исту Херцеговцима. Са друге стране, Турци су по сваку цијену журили да ријеше проблеме у побуњеним областима. Већ 30. априла 1858. они су кренули ка црногорској граници и 4. маја су заузели Бањане. Након тога су кренули на Грахово, гдје су дошли четири дана касније. Грахово, које је до тада било главни спор Турака и Црногораца, књаз Данило је одлучио да брани као саставни дио Црне Горе. Турске снаге бројале су око 10.000 људи, појачаних са 500 коњаника и 10 топова, којима су се придружили и башибозуци, под командом Хусеин-паше. Војводе су одбијале позиве за предају и преговоре, а књаз је, спремивши 600 Цуца у помоћ, опет издао наредбу да се ни у ком случају не прелази граница, и да се о томе обавијесте Турци. Како се турска претходница већ 9. маја устремила на снаге које су биле на терену, књаз је наредио да се сва расположива снага хитно упути на Грахово. Војска под командом војводе Мирка Петровића, стигла је 10. маја на Грахово и заузела положаје на Граховцу – висоравни изнад самог Граховског поља. Он је под својом командом имао до 5.500 људи, којима се придружило око 3.500 Херцеговаца. Главна битка одиграла се на Спасовдан 13. маја (1. по старом) 1858. Турска војска била је страховито разбијена, иако је у том тренутку имала неупоредиво боље наоружање (полуаутоматске пушке). Црногорци су изненадили великим јуришем турске снаге и потпуно их разбивши, натјерали су их на бијег. С турске стране, губици су били изузетно велики. Изгубили су 8 топова, 20 застава, 300 шатора, око 6.000 пушака и 1.000 сандука муниције, као и читаву касу са новцем. Црногорци и Херцеговци су имали мртвих и рањених до 2.000, уз губитак од 13 топова. Турке су гонили увелико након битке, а архимандрит Нићифор Дучић записао је да су у бијегу Турци „неки без ушију, а неки без носа, јер Црногорци нијесу могли у хитњи да свакојему осијеку главу”. (Д. Берих, *Херцеговачки устџанак...*, 488–496; Владимир Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устџанци 1852–1862. године*, (Београд: Удружење Требињаца, 2018), 40–43).

укључила је и значајне јединице из Црне Горе, што је устанку војводе Вукаловића дало на значају. Велика побједа херцеговачког и црногорског оружја, уз немале губитке османске стране, дала је устаницима нови морал, који је, на жалост војводе Вукаловића, био гушен са Цетиња.

Наиме, након битке на Граховцу, Вукаловић је имао намјеру да још јаче удари на Турке око Корјенића и Требиња, што је успјешно и урадио. Његове даље планове осујетила је дипломатска акција која је бацила сјену на Граховац и, како је то писао Накићеновић, успјела да „ствар окрене друкчије и Бог зна већ, кад ће онака свијетла зора Србину гранути и онаква згода наступити, као што бјеше послје пораза турског на Граховцу”. С тим у вези, до 1860. Лука Вукаловић, као и Лука Петковић, били су мирни на Зупцима. Исте године договорен је мир између Турака и Црногораца. Због тога је књаз Данило на Цетиње позвао војводу Вукаловића, како би ту мотрио на њега и осигурао да мир буде заиста и примијењен.²⁴⁰

У наведеном периоду, односно између битке на Граховцу и 1860. Лука Петковић добио је значајно одликовање са Цетиња. Иако није поуздано сигурно када је то тачно било, Лука Петковић је одликован чином племенског капетана од стране књаз Данила, у периоду након битке.²⁴¹ Тај чин, сасвим сигурно, био је награда за његово добро и храбро командовање. Овдје је згодно напоменути и да је Лука Петковић требао бити именован за војводу, али да је свјесно од тога одустао, сматрајући Вукаловића пречим.

²⁴⁰ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 27–28.

²⁴¹ *Глас Црногорца*, бр. 19, 14. мај 1905.

Наредне 1861. Турци су обновили нападе на српска села у Херцеговини. Смрћу књаза Данила 1860. они су одустали од примирја, ојачали кулу у Суторини и напали на Зупце. Вукаловић је одмах са Цетиња дошао на Зупце и са Луком Петковићем организовао народ и напао Турке. Напади су вршени са неколико трешњевих топова, па је њихов учинак био спорадичан. С тим у вези, Лука Петковић је отишао у Боку, како би обезбидио гвоздене топове.²⁴² Заиста, у Доброти је Петковић нашао два топа и тек што их је донио у Суторину и употребио, Турци су их скоро окружили. Мехмед, Дервиш и Џелади-паша су са три стране стегли обруч око устаничких јединица у Суторини. Лука Петковић је одмах кренуо ка Конавлима у сусрет Мехмед-паши, који је од Дубровника водио око 6.000 Турака. До сусрета је дошло на Дебелом бријегу, када је Петковић најприје затражио преговоре са пашом. По одобрењу, он је паши саопштио да је он из Суторине и да је дошао да га моли да не води војску тамо, да се Суторани ни овог пута не би бунили „да нас није Вукаловић на силу побунио, зато смо дошли молити да се војска овдје устави бар на три дана..”. Паша је ово одобрио и отпустио Петковића, мислећи да је он из Суторине и да је прича заиста оваква. Ту је устаничка војска добила на времену и организацији и војвода Вукаловић је са 600 устаника исти дан изненадио пашу и натјерао на повлачење ка Дубровнику.²⁴³ Тако је успјех акције Петковића прошао одлично.

Истих 600 устаника затим је напало Суторину и заузело кулу. Лука Петковић је први дошао до османске

²⁴² Д. Берић, *Херцеговачки устјанак...*, 685.

²⁴³ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 29–30.

заставе и скинуо је са куле. Одмах потом, са устаницима су на Зупце изашли Лука Петковић и Лука Вукаловић и спремили људе за обрачун са Дервиш-пашом. До сукоба је дошло 24. фебруара (8. марта) 1861. У боју који је трајао цијели дан, устаници су отјерали Турке до топовског домета требињског града и ту се зауставили. Отевши велики плијен, изгубили су 24 момка, док су турски губици били 626 војника.²⁴⁴

Дервиш-паша је у наредним данима одвео војску за Гацко, оставивши Требиње незаштићеним. Вукаловић је одмах послао Луку Петковића, Мића Љубибратића и Јола Вукаловића, којима се придружио и Нићифор Дучић, да побуне Шуму и Попово и спреме народ на нови напад на Турке. Порта је увидјела да са устаницима неће лако изаћи на крај, и у љето 1861. у Херцеговину је послала Омер-пашу Латаса, да покуша преговорима постићи смирење акција.²⁴⁵ Одмах по доласку, паша није приволио Вукаловића на преговоре и до краја 1861. повео се нови сукоб устаника и турске војске. Успио је консолидовати положаје и ослободити простор од аустријске границе до ријеке Требишњице и обезбиједити добре положаје пред зимско затишје. Након зиме 1861/1862. Турци су у прољеће 1862. покренули снажне акције. Читаво херцеговачко подручје било је право ратиште. Турци предвођени Хусеин, Селим, Сали и Дервиш-пашом нападали су на херцеговачке и црногорске устанике од Бањана и Никшића, преко кланца Дуге и Гацка.

²⁴⁴ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 31.

²⁴⁵ О улози Омер-паше Латаса у Херцеговини 1861. види: Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1861–1869*, knjiga 6, (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 69–165.

Омер-паша, као врховни заповједник, водио је војску на Ријеку Црнојевића и озбиљно пријетио Црној Гори. У помоћ Црногорцима и књазу Николи, Вукаловић је послао Луку Петковића, који је са 100 устаника помагао Црногорце, храбро се борећи против јачег непријатеља. Након серије сукоба и Турци и Црногорци су пристали на мировне преговоре, који су резултирали миром на велику Госпу 1862.²⁴⁶ Петковић се нарочито истакао у тој посљедњој години устанка, када је Цетињу пријетило османско пустошење. Са својом јединицом дао је значајан допринос одбрани Цетиња пред вишебројнијом војском Омерпаше Латаса, истакавши се као врстан командант.²⁴⁷

Војвода Лука Вукаловић је такође са Турцима пристао на мир и на преговоре са Куршид-пашом и у Дубровник је отишао са Луком Петковићем и Мићом Љубибратићем, његовим најближим сарадницима. Од паше је захтијевао самоуправу од Таре до Суторине, 500 својих пандура које би Турци плаћали дукат и кило брашна на дан, да се Турци не мијешају у унутрашње ствари, као и да народ не треба признавати аге и бегове. Уз то, порез би народ плаћао редовно – дукат годишње од домаћинства, док ће Вукаловић са главарима узимати харач и давати пашама. Паша је на све ово пристао и тако одобрио нешто за шта се српски народ у Херцеговини борио дуже од једне деценије!²⁴⁸ Питање је било да ли је већина главара,

²⁴⁶ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 32–37.

²⁴⁷ Лазар Радан, *Устџанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023), 148; Ч. Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратовима...*, 125.

²⁴⁸ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 37–38.

као и преговарача у овом тренутку заиста била свјесна шта је Вукаловић обезбидио за Херцеговину, односно на шта су Турци пристали.

У септемрбу 1863. Турци су позвали Вукаловића у Мостар, како би се ово договорено и потписало. Након одбијања да оде лично, послао је Луку Петковића, Мића Љубибратића, Дрека Гргуревића, Јола Вукаловића и Рада Бабића. Делегација је са Ђевдед-пашом потписала све договорено, након првобитних покушаја да се нешто од овога одбаца.²⁴⁹ Тако је и званично Херцеговина добила оно за шта се борила деценију, а слободно можемо рећи и – цијелу прву половину XIX вијека. Један од потписника ове слободе био је управо и Лука Петковић.

Турци су касније на све начине покушавали да оспоре овај уговор. Покушавали су да ликвидирају Вукаловића, који је обавијестио главаре о постигнутом, затим да преговарају са њим и покушају га наговорити да се од договореног одустане. Чак му је и Мумин-ефендија²⁵⁰, кајмакам требињски, пријетио смрћу уколико се не врати на старо, на шта му је Вукаловић одговорио позвавши га „да се одмах покољемо”. На то се ефендија повукао у Требиње. Ефендија је затим новцима подмитио неке главаре на челу са Михаилом Спајићем, да Вукаловића ухвате и испоруче га Турцима. Заиста, ти главари су кренули у акцију. Вукаловић се одмах затворио у своју кулу у Ублима, гдје су са њим били Лука Петковић, Мићо

²⁴⁹ Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 336; Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 38.

²⁵⁰ Вукашиновић наводи да се звао Мунид. (Види: Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 341).

Љубибратић, Милош Средановић, Јоле Вукаловић и још десет устаника. Окружени у кули, позивани су на предају. Вукаловић је одмах писао војводи Даковићу у Грахово и у међувремену је изашао пред народ испред куле и одржао им ватрен и емотиван говор. У говору, питајући се шта требињски Турци хоће, понудио је да у Требиње, уз Спајића и побуњене главаре, оде Лука Петковић и донесе битне информације. Лука Петковић је отишао у Требиње и видио спремну издају од наведених главара. Турке је измолио да га пусте са обећањем да се неће враћати у планину јер је и сам рођен у Требињу, али да је његова породица у планини и да га Турци пусте „у чаршију, не би ли нашао брата, да ми пође довести моју породицу из планине, јер иначе неће доћи, ако чују да сам овдје затворен”. Турци су повјеровали и пустили га, а Петковић им је одмах умакао код Вукаловића на Зупце. Саопштивши му да су Турци унијели смутње у редове главара, Вукаловић се одмах повукао у Јастребицу. Одатле је послао Петковића у Дубровник да се посавјетује са руским конзулом Константином Петковичем. Руски конзул је након консултација са матицом јавио да Вукаловић може прећи у Русију, о државном трошку.²⁵¹

Петковић је одмах отишао до аустријских власти на челу са Решетаром и тражио слободан пролаз. На опште изненађење Решетара, након неколико дана, добио је дозволу за пролаз. Са том информацијом, Петковић се вратио до Вукаловића и одмах кренуо у припреме за одлазак. Након што су породице смјестили на Грахово, Лука Вукаловић, Лука Петковић, Милош Средановић, Мићо Љубибратић и Јоле Вукаловић са

²⁵¹ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 39–42.

још 15-ак момака отишли су за Русију о Тројчиндану 1863.²⁵² Њихов пут водио је преко Пераста, аустријским бродом до Трста, затим преко Беча у Русију. У Русији је поживио десетак година, док се Лука Петковић, као и још неки ожењени главари, вратио у родно мјесто убрзо по одласку и наставио агитације за неки од нових устанака.²⁵³ На тај устанак, као један у низу устанака српског народа у Херцеговини, није се дуго чекало.

Исте године када је отишао у Русију, тачније након непуних пола године, Лука Петковић се најприје вратио у Београд. Ту је заједно са Мићом Љубибратићем, Спасом Асановићем и Дамјаном Паријезом ступио у везу са Уједињеном омладином српском. Наведена група је ускоро врбована од стране Владе Кнежевине Србије, са задатком да се врати у Херцеговину и припреми терен за нови и озбиљнији устанак. Влада им је обезбједила плату, која је у случају Луке Петковића износила 5 дуката мјесечно. У прољеће 1867. Петковић се вратио у Херцеговину, како би се устанак подигао. Међутим, у том периоду је то било немогуће, па се он настанио на Грахову, гдје му је и била породица. Одатле је постепено спремао терен и чекао прави тренутак за подизање устанка. Размјеном писама са Мићом Љубибратићем, одржавао је сталне везе са Београдом.²⁵⁴

²⁵² Вукашиновић биљежи да је година одласка 1865, а не 1863. (Види: Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 342).

²⁵³ Ј. Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки...*, 43; Ч. Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратовима...*, 125; Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 335.

²⁵⁴ Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње,

Љубибратић је увелико био агент српске владе и у наведеном периоду је имао мрежу својих људи по Херцеговини. Заправо, идеја Илије Гарашанина је била да се по српским областима добро расподеле агенти српске владе и да спремају становнике на један општи устанак. Поред Љубибратића, у Херцеговини су активно радили Лука Петковић, архимандрит и потоњи митрополит Серафим Перовић, архимандрит Нићифор Дучић, Леонтије Радуловић и други.²⁵⁵ Ова замисао постојала је све до краја министарске каријере Гарашанина, када је 1868. накратко прекинута, да би убрзо била настављена све до 1873.²⁵⁶

У писмима којим је извјештавао Љубибратића о стању у Херцеговини, Петковић је често писао да је „у Херцеговину тешки зулум што никад није био” и да Турци „свијем узеше што имаше”. Извјештавао је о тешком стању, о малтретирањима од стране Турака, о скрнављењима црква и манастира и другим тешким

Породична збирка Мића Љубибратића, кутија II, бр. документа 3/1867. (фотокопија) (у даљем тексту: АРС – ПЈТ, ПЗМЉ).

²⁵⁵ Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 188; Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у зборнику: *Радови из историје БУХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 33; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god.*, knjiga 2 – dio 1, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 567–570; Лазар Радан, „Митрополит Леонтије Радуловић (1835–1888) – први Србин херцеговачки митрополит од укидања Пећке Патријаршије 1766. године”, *Српски историјски часопис*, 6 (2023): 59.

²⁵⁶ Л. Радан, *Устјанак у Источној Херцеговини...*, 63–65.

зулумима у Херцеговини.²⁵⁷ У више наврата га је молио да им чешће пише.²⁵⁸ Са својом групом људи планирао је нови устанак за 1873, око чега се и чуо са Љубибратићем, а до чега није дошло.²⁵⁹ Планови су помјерени за наредну годину, што је била уводна фаза за почетак устанка у Источној Херцеговини 1875.

По отпочињању Херцеговачког устанка 1875, Лука Петковић се одмах агнажовао. Већ тада је о њему чешки књижевник и списатељ, савременик устанка, Јозеф Холечек биљежио да на „први поглед неограничено поверење буди”.²⁶⁰ Холечек је писао још и да је прави пјеснички таленат, што је утицало на морал устаника којима је командовао јер „кад поједини присједну на путу да одану – Лука корача даље и пјева, а што је највише он попоева и онда кад у највећој сечи турске главе руби...”.²⁶¹ Током прве године истакао се као врстан командант, касније једног од шеснаест батаљона херцеговачких устаника – *Шума Требињска*,²⁶² који је у овом периоду био једна чета

²⁵⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 11/1868; 21/1868. (фотокопија)

²⁵⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 28/1869; 58/1870. (фотокопија)

²⁵⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 126а/1873. (фотокопија)

²⁶⁰ Војислав Максимовић, „Јозеф Холечек – непристрасни свједок херцеговачког устанка и црногорских ратовања (1875–1876)”, у: Зборник радова са научног скупа *Херцеговачки устанак 1875–1878*, ур. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2016), 16.

²⁶¹ Исто, 20.

²⁶² На самом почетку устанка, Херцеговина је имала 16 устаничких батаљона, али се њихов број до 1878. повећао на 53 војна батаљона, са још шест различитих војних јединица,

стотинаша, а Лука Петковић њен стотинаш.²⁶³ Овај батаљон имао је седам чета, а његов командни састав према списку чији транскрипт преносимо у цјелости 1877. чинили су:

војвода Мелентије Томов Перовић (1835–1887)

архимандрит манастира Дужи, војвода од 1. I 1877.
командир Лука Матов Петковић, Горица 1875–
1876. (оболио)

разврстаних у 326 чета. Цијело српско становништво било је војнички организовано. (Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 213). Војни батаљони у устанку били су: Горњо-невесињски, Доњо-невесињски, Дабарски, Рашњански, Попово-љубињски, Шума требињска, Зубачко-крушевички, Заовођски, Горњо-гатачки, Доњо-гатачки, Легија странаца (добровољци), Јајоши-црногорци, Кривошијско-бокељски, Граховско-рудински, Опутно-рудински, Бањско-рудински, Рудинско-трепачки, Жупско-луковски, Жупско-пивски, Планино-пивски, Дробњачко-ускочки, Шаранско-језерски, Његушко-цетињски, Чевско-бјелички, Цуцко-ћеклићи, Пјешивачки, Комано-загарачки, Љуботињско-доброскограђански, Цеклински, Горњо-љешански, Доњо-љешански, Горњо-црмнички, Доњо-црмнички, Селачко-шестански, Павковићко-вражаријски, Петрушиновићи, Мартинићко-брајевићи, Пиперски, Горњо-кучки, Доњо-кучки, Братоношки, Ровачки, Горњо-морачки, Доњо-морачки, Поља колашинских, Љеворечки (Васојевићи), Краљски (Васојевићи), Коњушки (Васојевићи Коњуве), Велико-шекуларски (Васојевићи), Полимски (Васојевићи), Бушки (Прекограничари), Полимски (Прекограничари) и Горњо-сељски (Прекограничари). Различите војне јединице су биле: Топџинство (артиљерија), Перјаници Црногорци, Перјаници Херцеговци, Болница („Шпитаљ”), Болница („Шпитаљ”), и Превидјалиште. (Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савеза бораца НОР-а, 1961), 7–9).

²⁶³ Р. П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана...*, 348.

командир Митар Марков Мерћеп, с.(ело) Ђедићи
(1876–1877)

командир Арсеније Иванов Мискин, Површ
(1877–1878);

поткомандир Сава Глигов Куртовић, т.(ешко)
рањен 1876. и подлегао ранама 1877. године;

поткомандир Стеван Ристов Бокун, с.(ело) Рапти –
Бобани (1877–78)

1. официр Симо Лукин Радоичић звани „Шума”,
с.(ело) Волуја(ц), Шума
2. Симо Петров Правица, из с.(ела) Биоча
(с.(ело) Бијелач
3. Мато Симов Елаковић, с.(ело) Ускопље
– Куртовићи
4. Јоко Стеванов Миш, из Бобана, погинуо
1875.
5. Ристо Алексин Милаковић, с.(ело) Јасе-
ница, погин.(уо) 1876.
6. Јовица Митров Миш, Бобани (од 1877.)
7. Јевто Јовичин Ковач, Захумље, погинуо
1875.
8. Лазо Ристов Обрадовић, с.(ело) Седлари
– Захумље
9. Милош Ђуричић-Ђурчија, с.(ело)
Турица, Загора
10. Јован Шћепанов Дропо, Захумље, поги-
нуо 1876.
11. Сава Ђуров Прибишић, Г.(орње) Драчево
(од 1876)
12. замј.(еник) оф.(ицира) Мијо Начић
„Шијак” из Шапца, пог.(инуо) 8. 3. 1875.

„главари”: Петар Мијов Ђурасовић, с.(ело) Драчево,
Ристо Кокољ, с.(ело) Биоград

1. барјактар Крсто П. Деспинић, с.(ело) Жгљеб,
Х.(ерцег) Нови, погинуо 1875.
2. Ристо Кривоглав „Каваз” ст.(арији) бар-
јактар, (т.(ешко) рањен)
3. Мићо Р. Кривоглав, с.(ело) Орашје, пог.
(инуо) 1912. на Скадру
4. барјактар Пајо Јовов Вулешевић, с.(ело) Јушићи,
Рашевићи
5. Лазо Николин Бркан, с.(ело) Славого-
стићи, Куртовићи
6. Мијо Трипов Радуловић, с.(ело) Шће-
ница – Бобани
7. Сава Мијов Божић, с.(ело) Грмљани
– Захумље
8. Митар Лукин Стојановић, с.(ело) Дрије-
њани, Захумље
9. Ђуро Симов Петровић, Загорско-подбрд-
ска чета

„главари”: Симо „Третица”, Лазар Шћ. „Третица”,
оба погинули 1875, Јовица Р. Правица, Ристо
Делић Бошко Радуловић, Туље
Капетаније:

1. 1. Површко-шумска, капетан Вучко Радоичић
„Шу-љак” рођен
1823, а од 1843. придјевак „Кукавичић” од
несродне породице самрлог кнеза Саве
Кукавичића-Балаћа
2. Захумско-шумска, капетан Јосиф Стеванов Кова-
ч(евић),

Пољице-Попово

3. Бобанско-шумска, капетан Ристо Јовичин Вукановић, Бобани.²⁶⁴

Стотинашка чета *Шума Требињска* била је одмах на почетку устанка ангажована око борби за Требиње, које је у том тренутку за устанике било нарочито важно. Петковић је писао Јефти Грковићу у Херцег Нови, под утиском сукоба у Невесињу, да је све спремно и да су „сви на окупу”.²⁶⁵ Устаници су према извјештајима *London Times*-а и *Српских новина* половином августа 1875. напали Требиње са 700 устаника, којима се касније придружило још 200 Бокеља.²⁶⁶ Да је Требиње, а и околно бојиште, битно, говори чињеница да му је *Застава*, најзначајнији лист Срба из Војводине који је пратио све акције устаника, давала нарочиту пажњу, извјештавајући да се „устанак према Требињу повукао, где ће бити главне операције”.²⁶⁷

Управо како је *Застава* извјештавала, десило се на терену. Војвода Мићо Љубибратић је током августа 1875. испланирао заузимање Требиња, како би се ово важно гранично мјесто ослободило и устаницима омогућило продужетак акција ка Горњој Херцеговини. Војвода Љубибратић је спремио један добар и детаљан план за заузимање Требиња. Он је подразумевао да

²⁶⁴ *Славно доба Херцеговине*, зборник радова, уредници: Милорад Ђ. Деретић, Стево Ђосовић, Радослав Р. Унковић, (Београд: Свет књиге, 2005), 286–287; М. С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878...*, 15.

²⁶⁵ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 168а/1875. (фотокопија)

²⁶⁶ *Српске новине*, бр. 174, 5. август 1875.

²⁶⁷ *Застава*, бр. 88, 30. јул/11. август 1875.

устаници из Завођа и Љубомира, предвођени Јованом Зотовићем, заузму сјеверни прилаз граду из правца Гљиве. Одатле би пратили ситуацију главног дијела устаничких снага, под командом Љубибратића, а гдје се налази и чета *Шума Требињска* под командом војводе Луке Петковића, командовао је десним крилом.²⁶⁸ План Љубибратића је био да из правца манастира Дужи нападне на јужни дио града. Уколико би низам изашао из града да им се супротстави, Зотовићеве снаге би се са сјевера спустиле у град. Трећи дио устаника, под командом Трифка Вукаловића био би стациониран у предјелу источног прилаза граду у селима Чичево и Згоњево, ка Зупцима и црногорској граници. Њихов задатак је био да у току низамског изласка из града и кретања ка јединицама Љубибратића, ударе њима у бок. По овим поставкама план је имао одличне изгледе за успјех.²⁶⁹

Међутим, када је војвода Љубибратић кренуо у акцију са устаницима и батаљоном на челу са Луком Петковићем, акције Зотовића и Вукаловића су изостале. У оквиру битке која је према писањима Заставе трајала „од јутра до три и по сата после подне”, устаници нису заузели Требиње. Они су се храбро држали док Турцима није стигла помоћ, када су морали да се повуку тако да „ни један није погинуо или се ранио”.²⁷⁰

²⁶⁸ Др Саво Љубибратић – Тодор Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачкој устјанка*, ГИД БиХ, година VIII, (Сарајево: ДИБиХ, 1956), 322.

²⁶⁹ Л. Радан, *Војвода Мићо Љубибратић...*, 141.

²⁷⁰ Л. Радан, *Устјанак у Источној Херцеговини...*, 84; Коста, Грујић, *Дневник из Херцеговачкој устјанка (Од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, (Београд: Војни музеј ЈНА - Посебна издања, 1956), 35–39. За детаљније информације о тзв.

Војвода Љубибратић је писао својој супрузи Мари да се био „са 150 Срба против 1000–1500 Турака” и да је изгубио три момка, док је пало 17 Турака, а 30 их било рањено. Ту се пожалио на пропаст плана, сугеришући да је муниције имао и да су му „Зупци стигли у бој/ Као што сам им заповидио/ Турци би били сатрвени”.²⁷¹ То је уједно био и први велики задатак чете *Шума Требињска* и њеног стотинаша, команданта војводе Луке Петковића.

Наредног мјесеца, Велике силе су покушале да обуздају устанак и послале су своје конзуле како би се они покушали договорити са устаницима, да се криза још више не продуби. И Порта је, преко свог изасланика Сервер-паше, у неколико наврата молила устанике да се врате кућама и да ће им све бити опроштено, али узалуд.²⁷² Затим су конзули Великих сила, подијељени у двије групе, отишли у Горњу и Доњу Херцеговину. Група конзула у Доњој Херцеговини имала је намјеру да се састане са Мићом Љубибратићем, Луком Петковићем и Трифком Вукаловићем, као вођама устанка, али безуспјешно.²⁷³ Правдали су изостанак са састанка са конзулима тим што устанак није само њихова ствар, већ ствар цијеле Херцеговине, па

Требињској бици види: Petko Luković, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine – prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875–1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, (Beograd: Vojni muzej, 1955), 129–155.

²⁷¹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 172а/1875. (фотокопија)

²⁷² АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 178/1875; 180/1875. (фотокопија)

²⁷³ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 191а/1875. (фотокопија)

они одбијају разговоре док не виде са осталим главарима.²⁷⁴ Из наведеног се види да су и Велике силе биле начисто са тим да је Петковић један од главних људи и да су жељеле састанак са њим.

Својом четом, а убрзо батаљоном, војвода Лука Петковић је, као што се и види из претходно приложеног, командовао све до јула 1876. када се услед трбушног тифуса²⁷⁵ повукао на лијечење у Дубровник. Прије одласка, учествовао је у свим сукобима и бојевима између Требиња и Дубровника у наведеном периоду. У боју код Радован Ждријела и Глуве Смокве у јануару 1876, када је смртно страдао војвода Максим Баћовић²⁷⁶, био је један од најистакнутијих команданата. Наиме, пар мјесеци раније устаницима је дошло велико појачање у виду нових снага које су предводили Пеко Павловић и Максим Баћовић.²⁷⁷ Одмах су се укључили у устаничке акције са намјером да

²⁷⁴ Славиша М. Вулић, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875. године”, у: Зборник радова са научног скупа *Херцеговачки устѹанак 1875–1878*, ур. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2016), 146–147.

²⁷⁵ У наведеном временском периоду, тифус је, као пратећа болест буна и ратова, био свеprisутан и у Херцеговини. Ова велика болест харала је читавом регијом и одлично се уклапала у неимаштину и сиромаштво које је већ правило проблеме. У самом Требињу је од посљедица тифуса умирало 10–20 војника дневно, а од почетка устанка та бројка је износила чак 2.400 војника! (*The London Times*, 24. фебруар и 4. јун 1877. (према: Василије М. Гутић, *Ојшћѹа и дијломатска истѹорија устѹанка у Херцѹговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 203)).

²⁷⁶ *Застѹава*, бр. 11, 20. јануар 1876; *Србадија*, год. друга, свеска 2, 16. јануар 1876, 27.

²⁷⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 186/1875. (фотокопија)

пресијеку путни правац Требиње–Дубровник. Та намјера је и довела до серије сукоба око Главске, Радован Ждријела и Глуве Смокве који су трајали од октобра 1875. до фебруара 1876. У тим сукобима, како је извјештавао *Глас Црнојорца* „више од стотину Турака погинуло је, међу њима многи бегови”.²⁷⁸ Током децембра 1875. сукоби су се водили око Старог Сланог, гдје је Љубибратић послао Луку Петковића, Милоша Ђурчића и Тодора Радова како би пребродили ријеку током ноћи и опколили Турке у Паланци, што су њихове јединице успјешно и обавиле. Ту им је помоћ пружао и дум Иван Мусић.²⁷⁹

Устаници су били неуморни у овим сукобима, храбро се борећи против Турака, а помоћ им је стизала и са осталих херцеговачких ратишта. Војвода Петар Радовић им је послао Мињу Радоњића и позивао их је на јединство и истрајност.²⁸⁰ Сами Турци били су у расулу и за одмазду су страховито палили српска села Бобана – Запланик, Вуковиће, Калађурђевиће, Кутину, Славогостиће, Неваду и Крајковиће и у каснијем периоду натјерали су устанике на повлачење.²⁸¹

У наредном периоду прољећа 1876, испоставило се да Велике силе немају рјешење за устанак. Устанички главари су се с тим у вези састали у Суторини 7. априла 1876, гдје је био присутан и Лука Петковић,

²⁷⁸ *Глас Црнојорца*, бр. 29, 11/23. септембар 1875.

²⁷⁹ Државни архив у Дубровнику 257, Фонд обитељи Чингрија, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док 197. (даље у тексту ХР ДАДУ 257 – ФОЧ)

²⁸⁰ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док 136.

²⁸¹ Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, knj. 7, (Теџанј: Planjах komerc, 2016), 472–473; Л. Радан, *Устанак у Источној Херцеговини...*, 104.

и понудили свој нацрт реформи, који је подразумијевао: да Херцеговци добију трећину земље као своју сопствену, да се Турци повуку из Херцеговине осим из градова Мостар, Столац, Требиње, Никшић, Фоча и Пљевља; да се обнове порушене куће и цркве; да се не полаже оружје док Турци не испуне све обећано; старјешине имају право расправе са Турцима; да европска комисија врши надзор над руковањем новцима у Херцеговини и Босни и да Руси и Аустроугари поставе по једног агента у мјеста гдје би се задржала османска војска, како би се пратила примјена реформи.²⁸² Наравно, дипломатија Великих европских сила није ни разматрала наведено.

То је уједно била и једна од посљедњих епизода устанка у којима је учествовао Лука Петковић. У мају 1876. умро му је деветогодишњи син Саво²⁸³, за кога је и иначе раније у писмима Љубибратићу писао да је „врло рђав” и болестан. Без обрзира на то, Петковић је командовао својим батаљоном и са њим се у јулу 1876. спустио ка Клеку, како би ометао османске посаде и обезбјеђивао путни правац Требиње–Дубровник.

²⁸² Хамдија Капицић, *Застава о Босни и Херцеговини*, књига IV, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1956), 60–65; Никола Петровић, *Мемоари*, (Цетиње-Титоград : Обод-Побједа, 1988), 268–274; Васиљ Поповић, „Покрет од 1875. до 1878”, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј – РТВ, 2017), 54–56; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе. Од ошвањања Бечкој конферса до закључења Берлинској (1814–1878)*, књига II, (Београд: ИК Геце Кона, 1934), 740–741.

²⁸³ Dr Savo Ljubibratić – Todor Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875–1878. godine*, GDI BiH, br. XI, (Saraјеvo: DIBiH, 1960), 158. О овоме смо скренули пажњу на почеку рада и уопште гледано, није најјасније да ли је ово дијете под овим именом умрло тада.

Тих дана је и оболио од трбушног тифуса, најприје се лијечећи у Тасовчићима поред Чапљине. Након тога отишао је у Дубровник, како би тамо наставио лијечење.²⁸⁴

Убрзо по одласку у Дубровник, лоциран је од стране аустријских власти и одмах потом је интерниран у Линц, како је Љубибратићу из Трста јавио Драго Памучина.²⁸⁵ Његова интернација била је један чин одмазде, а дошла је, између осталог, и као посљедица неслагања са осталим устаничким војводама.²⁸⁶ Његов батаљон био је у наредних пола године без команданта – војводе, све до почетка 1877. Првог дана јануара 1877. команду над његовим батаљоном преузео је истакнути припадник батаљона, душки архимандрит и каснији војвода Мелентије Перовић. У попису батаљона, са главним командантима, Лука Петковић се у каснијем периоду водио као припадник, али под ознаком „оболио”.²⁸⁷ Његов батаљон, под командом војводе Мелентија Перовића успјешно је ратовао против Турака све до краја устанка, када се војвода Перовић ставио на располагање аустријским окупационим снагама. Са својих 300 војника, припадника батаљона *Шума Требињска*, војвода Перовић је

²⁸⁴ Љубибратић–Крушеvac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka...*, br. XI, 160.

²⁸⁵ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 452/1876. (фотокопија).

²⁸⁶ Л. Радан, *Устџанак у Источној Херцеговини...*, 148.

²⁸⁷ Лазар Радан, „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: Зборник радова са научног скупа *Знаменићи Херцеговци кроз историју*, ур. проф. Радомир Вучковић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2023), 60–61.

помагао окупацију Херцеговине.²⁸⁸

Војвода Лука Петковић остао је у интернацији све до љета 1877.²⁸⁹ Послије Линца, у изворима смо сусрели неколико писама у којима се јављао Љубибратићу, али из Беча²⁹⁰, тако да је сигурно да је вријеме интернације проводио у пријестоници Монархије. За његове даље активности немамо података, као ни за мјесто гдје се налазио, до окупације. По окупацији Херцеговине, Петковић се вратио у родно мјесто. Ту је добио аустријски сребрни грб и пензију као истакнути војни командант из устанка, чији је батаљон учествовао у окупацији.²⁹¹ Умро је у родном мјесту 26 година касније, 1/13. маја 1905. У занимљивој читуљи у *Гласу Црногорца* наведено је да „потомство губи једног од пошљедњих бораца, пошљедњих заточника и предузимача оних мисли које су руководиле Градашчевића у Босни и Ризванбеговића у Херцеговини”. У читуљи се врло добро наводи да „њему није било суђено да доживи замишљаје бурне младости, момачкога и зрелога људскога доба...Умро је запуштен и заборављен, а тешким сумраком у души, да је сва

²⁸⁸ Исто, 62–66.

²⁸⁹ У неким списима се сусретао податак да је до краја устанка 1878. био у интернацији, али смо детаљним увидом у архивска документа успјели доћи до писма Алексе Јакшића Мићу Љубибратићу са Грахова од 21. јуна 1877. Ту га је Јакшић извјестио да се спремају на сукоб са Турцима, али и да је дошао Лука Петковић. (АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 537/1877. (фотокопија).

²⁹⁰ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 497/1877. (фотокопија).

²⁹¹ Коментар Мирка С. Радоичића уз слику у: *Споменица о Херцеговачком устџанку 1875. године*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), XXXVI, XXXIX.

витешка борба у Херцеговини била бесцјељна, да се племенита крв лила узаман!”²⁹²

*

Истражујући живот, лик и дјело војводе Луке Петковића Требињца, дошли смо до неких до сада непознатих података. Петковић је од сиромашног дјетета из Горице код Требиња постао један од најзначајнијих Херцеговаца свог времена. Као млад човјек прикључио се устанку војводе Луке Вукаловића и био његов истакнути сарадник. У том устанку је за своје вјештине, храброст и способности био одликован чином племенског капетана од стране књаза Данила, свјесно се повукавши да не узме чин војводе јер је Вукаловића сматрао пречим. У међу-устаничком периоду (1863–1874) активно је радио на припремању новог. Био је један од најближих сарадника Мића Љубибратића, који је као агент Владе Кнежевине Србије имао своју мрежу сарадника по Херцеговини. Петковић је сваким даном припремао терен за, до тада, најзначајнији устанак херцеговачких Срба у историји. Одмах на почетку, 1875. именован је за стотинаша чете *Шума Требињска*. Са својом четом, која је касније постала батаљон, а Лука његов командир и војвода, учествовао је у свим значајним биткама и бојевима у првој устаничкој години. Истакао се као храбар и одважан предводник својих устаника, о чему су свједочили и савременици у својим забиљешкама и мемоарима. Током једне операције, изморен и погођен породичном трагедијом, оболио је од трбушног тифуса, што га

²⁹² Глас Црногорца, бр. 19, 14. мај 1905.

је омело да настави командовање својим батаљоном. Повукавши се у Дубровник, био је лоциран и интерниран у Линц и Беч, гдје је остао до 1877. Послије тога, иако се вратио у Херцеговину, никада није имао првобитну улогу. Окупацију је проживио у родном мјесту, са аустријском пензијом, окончавши живот 1905. сам и напуштен и не дочекавши остварење своје идеје и планова из младости. Ипак, оставио је пут којим су се водиле и наредне генерације, а то је пут слободе и жеље за уједињењем са својом браћом. На основу истражених података, војвода Лука Петковић може се са пуним правом назвати знаменитим Херцеговцем и заслужује своје достојно мјесто у нашој херојској историји и богатој историографији.

ТРИПКО ВУКАЛОВИЋ (1835–1898) – УСТАНИЧКИ ВОЈВОДА ИЗ ТРЕБИЊА

Од рођења до устанка 1875. године

Трипко Вукаловић рођен је 1835. у Богојевић селу на Зупцима, на око 15-ак километара од Требиња. Породица Вукаловић је, према предању, старином из Цуца, из села Добра Гора. Непознато је како су се презивали раније, али је етимолошки врло логично да су Вукаловићи од краја XVIII вијека, по Вукалу, Трипковом праћеду.²⁹³ Његов отац Јово рано је умро, тако да му је мајка Јокна остала удовица, па је тим путем Трипко често називан и Јокнић. У његовој биографији се праве грешке, с обзиром на компликације око тумачења породичног стабла. Наиме, његов отац Јово био је рођени брат славног војводе Луке Вукаловића. Лука и Јово били су дјеца Лака и Анђе (рођ. Ђуричић) и родитељи су осим њих имали и ћерке Петрану и Јовану, дакле Трипкове тетке.²⁹⁴ Јован Накићеновић, први биограф војводе Луке Вукаловића, наводи да је Трифко (Трипко) заправо брат Луке и Јова Вукаловића, док Рајко П. Вукашиновић, као што учестало по

²⁹³ Владимир Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устаници 1852–1862. године*, (Београд: Удружење Требињаца, 2018), 11.

²⁹⁴ Јован Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки велики војвода*, штампа из Летописа МС бр. 116 из 1874, (Требиње: ИКП „Свјетлост” Сарајево – Штампарија Требиње, 1970), 12.

питању биографија прави грешку²⁹⁵ око његовог сродства, те тако и овдје наводи да је Трипко заправо брат од стрица Луки Вукаловићу, иако је Лука Вукаловић заправо стриц Трипку Вукаловићу.²⁹⁶ Исту ствар чини и Владимир Ђоровић, помињући Трифка (!) и то као трећег брата Јова и Луке, преузевши податак од Накићеновића.²⁹⁷ Такође, сам Накићеновић у наводима користи име Трифко, тако да је Трипка Вукаловића у историографији могуће срести и са тим именом.²⁹⁸ Уз то све, помиње се и име Тривко, што додатно компликује истраживања у вези са Вукаловићем.²⁹⁹

Неправедно, Трипко је остао у историографији у великој сијенци свога славног стрица Луке Вукаловића, херцеговачког војводе и предводника устанка из 1852–1862. о коме су написане стотине страница у нашој историографији³⁰⁰, па је с тога наш мотив у

²⁹⁵ Рајко П. Вукашиновић оставио је солидан траг у историографији са својим књигама, али се ипак мора имати на уму да се ради о доктору медицинских наука, а не о историчару. Због тога су грешке у његовом раду и писању честе и његове наводе користили смо у минималним цјелинама.

²⁹⁶ Рајко П. Вукашиновић, *Биографије истакнутих Требињана од XVI до почетка XX вијека*, (Требиње: Глас Требиња, 2013), 469. Сам Вукашиновић није досљедан, па тако и он наводи на наредној страници да је Лука стриц Трипку. (Р. П. Вукашиновић, *нав. дјело*, 470).

²⁹⁷ В. Ђоровић, *нав. дјело*, 11.

²⁹⁸ Ј. Накићеновић, *нав. дјело*, 12.

²⁹⁹ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874. и почетак устјанка у Херцеговини 1875. године*, у: *Сабрана дјела*, (приредио Момчило Голијанин), (Невесиње: Народна библиотека Невесиње, 2012). (прво издање: Задужбина И. М. Коларца – 109, Београд 1905), 36, 134.

³⁰⁰ Душан Берић, *Устјанак у Херцеговини 1852–1862*, друго издање, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета”, 2007); Владимир

писању овог рада³⁰¹ то да историографији понудимо прилог за проучавање биографије Трипка Вукаловића, не много мање славног војводе са Зубаца, из Требиња.

Вукашиновић наводи да је Трипо Вукаловић био рођен са двије мане: говорном, због чега је називан „Муцо” и тјелесном (једна краћа нога), због чега је називан „Шањо”. Те тврдње свакако спадају у домен шпекулација, с обзиром на то да немамо апсолутно никакав доказ за исте. Трипо Вукаловић имао је четири сина – Николу, Јована, Марка и Рада, као и кћерку чије име нам није познато. С обзиром на то да се у овом раду бавимо искључиво Трипком, нећемо се детаљније бавити његовим потомцима.³⁰² Све до 1860-их година, Трипо се не помиње у устанку свог стрица

Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устаници 1852–1862. године*, (Београд: Удружење Требињаца, 2018); Јован Накићеновић, *Лука Вукаловић херцеговачки велики војвода*, штампа из Летописа МС бр. 116 из 1874, (Требиње: ИКП „Свјетлост” Сарајево – Штампарија Требиње, 1970).

³⁰¹ Такође, један од наших мотива јесте и тај да овим радом заокружимо дугорочну идеју писања биографија устаничких војвода са подручја Требиња, а који су током устанка у Источној Херцеговини 1875–1878. командовали устаничким батаљонима херцеговачких одреда.

³⁰² Његов син Раде имао је нарочито тужан и тежак живот. Најприје се женио два пута, други пут након што му је жена умрла на породу, а затим је његов син доживио и трагичну судбину. Наиме, Трипков син Раде објешен је од стране шуцкора (њем. Schutzkorps – заштитни корпус, углавном војска састављена од локалних муслимана и Хрвата, необично крволочна) у Требињу 1916, док је његова супруга Анђа објешена одмах на почетку рата 1914. (Р. П. Вукашиновић, *нав. дјело*, 469). Овдје се треба такође приступити опрезно, с обзиром на то да сам Вукашиновић наводи да је Анђа објешена 24. априла 1914, што нема елементарну логику, имајући у виду да је рат почео три мјесеца касније, 28. јула 1914.

Луке Вукаловића у Херцеговини. Током 1862. црногорска и херцеговачка војска бориле су се у кланцу Дуга против Турака. Управо тада, у мају 1862, Трипко Вукаловић је са својим одредом заузео све путеве између Билеће и Љубиња.³⁰³ Уједно, то је и једини његов помен из тог периода. Трипко Вукаловић се склонио послјије потписивања мира са Турцима 1863. на Грахово, гдје су били избјегли многи херцеговачки главари, с обзиром на то да им је ту било сигурније. Први пут од тада, у литератури и изворима сусрећемо Трипка Вукаловића тек 1874, када је са осталим херцеговачким главарима отишао на Цетиње код књаза Николе Петровића (1860–1916) на савјетовање.³⁰⁴ На том скупу, на приједлог књаза Николе, изабрани су предводници – војводе за сва братства, ако је то било могуће. На приједлог Максима Баћовића, угледног граховског војводе, Трипко Вукаловић је постављен за војводу Зубаца, Крушевице и Суторине, којима је, уз Корјениће, и командовао у предстојећем устанку у Источној Херцеговини 1875–1878.³⁰⁵

³⁰³ Милан Вуксановић, „Вукаловић, Трипко”, у: *Српски биографски речник*, том 2 – В–Г, ур. Чedomир Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2006), 406.

³⁰⁴ Исто, 406; Р. П. Вукашиновић, *нав. дјело*, 470.

³⁰⁵ Чедо Баћовић, *Херцеговци у бунама и ратновима (1482–1882)*, (Никшић: Графокартон, 2012), 33; Лазар Радан, *Устјанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, друго издање, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024), 145–146; Р. Т. Пророковић, *нав. дјело*, 36.

Устанак 1875–1878.

Како смо то већ поменули, Трипко Вукаловић није имао запажену улогу у такозваном међуустаничком периоду (1863–1874). Са својом породицом вријеме је проводио на Грахову, мјесту на коме се у том периоду налазио велики број херцеговачког живља, нарочито команданата и војвода са својим породицама и сродницима. Добар дио њих се склањао пред великим зулумима Турака, о чему се неки од њих, попут Луке Петковића, са Грахова и писали.³⁰⁶

У љето 1874. Вукаловић је отишао на Цетиње, гдје су били и остали главари, како би се посавјетовали са књазом Николом око подизања устанка у Источној Херцеговини. Књаз је у том периоду био против подизања устанка, правдајући се да он не може пружити значајнију помоћ и да треба чекати повољније спољнополитичке прилике. Међутим, након три посјете херцеговачких главара који су га убјеђивали, а међу којима су доминирали и предњачили Невесињци, књаз је ипак попустио. Видјевши да су Херцеговци одлучили да ће устанак неминовно подићи, рекао им је „ја ћу ви послати добровољце и ђебану чим чујем да је пукла прва пушка од устанка... Дотле ви главари држите се на опрез, да ве не би Турци поватали, јали побили. Ни за живу главу не почињите први, но нека турска пушка прва пукне на вас. Пошље – како ве Бог учи; а ја ћу чињети шта будем мога”.³⁰⁷ На тај начин,

³⁰⁶ Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње, Породична збирка Мића Љубибратића, кутија II, бр. документа 11/1867, 21/1868. (фотокопије) (у даљем тексту: АРС – ПЈТ, ПЗМЉ).

³⁰⁷ Л. Радан, *нав. дјело*, 74–75; Р. Т. Пророковић, *нав. дјело*, 107;

било је само питање тренутка када ће планути устанак. На то се није дуго чекало и у јулу 1875. отпочео је један од најзначајнијих устанака у историји српског народа – Херцеговачки устанак 1875–1878.

Трипко Вукаловић је на почекту устанка имао веома битну улогу, око које су се у историографији помињали различити термини и квалификације. Наиме, у Херцеговини се појавио војвода Мићо Љубибратић (1839–1889), угледни Требињац и агент Владе Србије, што ни у ком случају није одговарало црногорском књазу Николи. Љубибратић је читаву деценију пред устанак као агент, веома образован и способан човјек, спремао терен за устанак³⁰⁸ и појавио се у Херцеговини одмах по отпочињању истог, о чему је обавијестио двор на Цетињу.³⁰⁹ Међутим, књаз Никола је Херцеговину видио као свој „трофеј” и забран, па је утицај било које друге државе, па и Србије, за њега био недопустив. С тога је улога војводе Љубибратића у овом устанку била и на неки начин трагична.³¹⁰

Будимир Алексић, „Књаз Никола Петровић и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Из прошлости Црне Горе и Херцеговине*, (Никшић: Институт за српску културу, 2020), 224.

³⁰⁸ Заједно са архимандритима Леонтијем Радуловићем, Серафимом Перовићем и Мелентијем Перовићем. (Види: Лазар Радан, „Митрополит Леонтије Радуловић (1835–1888) – први Србин херцеговачки митрополит од укидања Пећке Патријаршије 1766. године”, *СИЧ*, 2023: 59–60).

³⁰⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 163/1875. (фотокопија).

³¹⁰ Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: *Зборник радова са научног скупа Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2022), 129–153.

По свом доласку у Херцеговину, војвода Љуби-братић се одмах дао у акције и планове да се устаници организују и активно зарате са Турцима. Требиње је било затворено захваљујући акцијама извјесног Марка Латинина, који је крајем јуна³¹¹ 1875. са 800 људи затворио Требиње.³¹² Требињски кајмакам³¹³ Сулејман је послао извјештај босанском паши да је само Требиње у врло тешком положају и да је „опкољено са свих страна”.³¹⁴ Војвода Љубибратић је, чак позивајући своју браћу мухамеданце „да заједнички ослобађамо нашу милу земљу”³¹⁵ спремио план за ослобађање Требиња, о којем је *Засџава* писала да се устанак „према Требињу повукао, где ће бити главне операције”.³¹⁶

Требиње, само по себи, било је од изузетне важности за устанике, па тако и не чуди плански приступ војводе Љубибратића за ослобођење овог херцеговачког града. План који је израдио војвода Љубибратић био је веома примјењив и реалан. Наиме, устанички штаб из околине Требиња налазио се у

³¹¹ Устанак је званично почео у јулу 1875, али су устаничке акције и припреме трајале од раније, тако да не чуди информација да је крајем јуна народ био спреман за борбу и да су страже држане на путевима и око битних градова и мјеста.

³¹² Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858–1878.)*, (Sarajevo: Izdavačka kuća Martina Đurđevića, 1910), 30.

³¹³ Османски управник среза/замјеник везира у неком срезу.

³¹⁴ Fehim Dž. Spaho, „Četiri turska izvještaja iz Trebinja o Hercegovačkom ustanku 1875. godine”, u: *Tribunia* 2, (Trebinje: Zavičajni muzej Trebinje, 1976), 146.

³¹⁵ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија 2, бр. документа 155/1875. (фотокопија).

³¹⁶ *Засџава*, бр. 88, 30. јул 1875.

манастиру Дужи³¹⁷, 11 км јужно од града на путном правцу Требиње–Дубровник. Из њега је Љубибратић замислио да 20/21. августа 1875. нападне са својим снагама на јужни дио града, како би изазвао низам³¹⁸ да изађе из градских зидина Требиња. Уколико би дошло до изласка низама из града, Требиње би било угрожено само по себи, што би према плану требало да искористе устаници под командом војводе Трипка Вукаловића и Јована Зотовића. Снаге војводе Вукаловића биле су стациониране у предјелу села Чичево и Згоњево, на источном прилазу граду. Док би се низам забавио око пружања отпора на југу, ка снагама војводе Љубибратића, требало је да са источног дијела Вукаловић силовито нападне на само градско језгро Требиња. Њему би помагале и јединице Јована Зотовића, које су требале да нападну са сјеверозападне стране на Требиње и тако би се фактички град нашао у потпуној блокади и његово освајање би било готово сигурно успјешно.³¹⁹ Међутим, на опште изненађење, јединице војводе Вукаловића и Јована Зотовића нису реаговале и нису пружиле помоћ јединицама војводе Љубибратића. Тако су акција и овај одважни план били у потпуности ништавни и неуспјешни.

³¹⁷ Лазар Радан, „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: Зборник радова са научног скупа *Знаменићи Херцеговци кроз историју*, ур. проф. Радомир Вучковић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2023), 56.

³¹⁸ Редовна војска Османског царства.

³¹⁹ Л. Радан, *нав. djelo*, 85, 86; Л. Радан, *Војвода Мићо Љубибратић...*, 141; Petko Luković, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine – prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875–1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, (Beograd: Vojni muzej, 1955), 129–155.

Сам војвода Љубибратић је, не знајући да ове војске неће реаговати, кренуо по плану и сукобио се са Турцима. Дан касније, писао је својој супрузи Мари да је јуче „био бој са 150 Срба против 1.000–1.500 Турака”. Бој је према његовом свједочењу трајао шест и по сати и Турци су изгубили 17 војника, а 30 их је било рањено.³²⁰

Овдје је било немогуће да му се супротставила оволика бројка Турака (1.000–1.500) с обзиром на то да је у Херцеговини на почетку устанка било око 1.800 војника. У самом Требињу налазио се један табор, а на подручју Требиња још једна караула у Зупцима и једна у Клобуку.³²¹ Њихова моћ била је довољна само да се бране путеви и утврђења и то у мирнодопским условима, тако да је скоро па немогуће да се толика бројка супротставила Љубибратићу.³²²

У овом раду, с обзиром на тему, акценат је свакако на нереаговање војводе Вукаловића. О том нереаговању је писао и сам Мићо Љубибратић. Својој супрузи се жалио да му је план пропао кривицом других и да су „Зубци (снаге војводе Вукаловића – Л.Р.) стигли у бој / Као што сам им заповидио / Турци

³²⁰ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија 2, бр. документа 172а/1875. (фотокопија).

³²¹ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god.*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 27.

³²² Petko Luković, „Nekoliko podataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni, 1875–1878”, u: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 201.

би били сатрвени”.³²³ Изгледно, с обзиром на број Турака у граду, као и на саму идеју и план, вјероватно би се и десило како је Љубибратић писао. У историографији је остало помало дискутабилно зашто се војвода Вукаловић није укључио у овај врло згодан план за освајање Требиња. Само освајање овако важног мјеста за устанике, на самом почетку устанка, било би сасвим сигурно велика сатисфакција и подигло би морал код устаника на озбиљно висок ниво. Међутим, војвода Вукаловић није никакав издајник у свему овоме,³²⁴ а његово нереаговање има дубоку подлогу која је резултат историјских утицаја у херцеговачком крају. Наиме, црногорски књаз Никола сматрао је Љубибратића уљезом, агентом Владе Србије и неком врстом непожељне особе у Херцеговини и њему је одговарало да Љубибратић нема успјешних акција нити борби.³²⁵ Уз све то, имао је неоспоран утицај на Зубчане којима је командовао Вукаловић, с обзиром на историјске везе народа овога краја са Црном Гором и братске сарадње и слоге кроз претходне буне и устанке. С тога је он наредио војводи Вукаловићу да се не смије укључити у устаничке операције Мића Љубибратића и тако је то једини разлог пасивности

³²³ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија 2, бр. документа 172а/1875. (фотокопија).

³²⁴ О томе свједочи и Раде Бајаковић, кога су изасланици Мића Љубибратића сусрели када су кренули по Вукаловића. Он им је предочио да се врате натраг јер „није ве Вукаловић издо него је радио по заповиједи војводе Петра Вукотића; ја сам доша из краја Петра, и сједио сам васдан са Вукаловићем и гледао како се ви бијете”. (Саво Љубибратић, Тодор Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачкој устјанка*, ГИД БиХ, година VIII, (Сарајево: ДИБиХ, 1956), 322–323.

³²⁵ Б. Алексић, *Књаз Никола Пећковић...*, 227–228.

војводе Вукаловића, о чему је Љубибратић писао и на шта се жалио.³²⁶ Дакле, потпуно објективно посматрајући са поприличне историјске дистанце, војвода Вукаловић није никакав издајник, већ је, природно, био под већим утицајем Владе са Цетиња, него ли из Београда, и зато је изостала његова реакција, што свакако сматрамо погрешним, с озбиром на све потенцијалне бенефите освајања Требиња.

Љубибратић је у наредном периоду остао огорчен на главаре у Херцеговини, о чему је писао и Перу Чингрији у Дубровник³²⁷ и генерално је био мишљења да је изопштен и да би га убили.³²⁸ У Херцеговини заправо није постојао један главни херцеговачки главар, већ је књаз Никола именовао Петра Вукотића за тајног команданта, који је путем свештеника Риста Ковачевића командовао устаничким војводама. Војводе попут Петра Радовића, Трипка Вукаловића, Богдана Зимоњића, Лазара Сочице и других, примали су сугестије, савјете и некад наређења управо преко свештеника Ковачевића, образујући један импровизовани генералштаб. Такво стање потрајало је све до званичног уласка Црне Горе у рат идуће, 1876. године.³²⁹

³²⁶ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија 2, бр. документа 163/1875, 332/1875, 165а/1875. (фотокопије).

³²⁷ Државни архив у Дубровику – 257 – Фонд обитељи Чингрија, (у даљем тексту ХР ДАДУ 257 – ФОЧ), кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 200.

³²⁸ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија 2, бр. документа 270/1875. (фотокопија).

³²⁹ Жарко Лековић, „Стара Херцеговина од 1874 до 1878.”, у: Зборник радова на тему *Велика источна криза и српско мишљење*, ур. др Срђан Рудић, (Београд: Историјски институт,

То свакако није утицало на ситуацију да се српска села око Требиња у потпуности подигну на оружје. Тако су Требињска Шума и Зупци били сви на ногама. Зупчанима је, по одлуци књаза Николе, командовао војвода Вукаловић све вријеме рата. Његов Зубачко-крушевички батаљон имао је осам чета и био је један од 16 батаљона херцеговачких одреда од уласка Црне Горе у рат у љето 1876.³³⁰ Његов командни састав познат нам је из транскрипта који преносимо у цјелости:

војвода Трипко Јовов Вукаловић (1835–1898) по мајци Јоки – Јокнић

Богојевић село, Зупци („требињски кадилук”)
командир Томо Ђуров Томашевић, с.(ело) Сврчуге
Крушевице
поткомандир Богдан Кецов Спаић, погинуо на Клеку
1876.

поткомандир Аћим Кецов Спаић, с.(ело) Граб, Зупци
сердар Стојан Стајов Стијачић, с.(ело) Клобук,
Корјенићи

1. официр Трипко Радов Вучковић, пог.(инуо)
Глува Смоква 1876.
2. Боица Новаков Вучуревић, Богојевић Село
3. Гајо Пајов Спаић, т.(ешко) рањен 1876. умро од
рана 1877.

2019), 93.

³³⁰ На почетку устанка, Херцеговина је имала 16 батаљона, али се ова бројка до краја устанка промијенила. Закључно са 1878, број батаљона је нарастао на 53 војна батаљона са још шест различитих војних јединица, разврстаних у 326 чета. (Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 213).

4. Обрен Савов Спаић, т.(ешко) рањен 1877. (остао сакат)
 5. Мило Кезов Спаић, „мушкетан” 1878. од А-У окупатора
 6. Обрен Јованов Вучуревић, с.(ело) Завилињак Зупци
 7. Томо Трипков Милиша, село Тули, Зупци
 8. Тодор Радов Шакотић, с.(ело) Ораховац, Корјенићи
 9. Јово Шћепанов Павловић, Горње Крушевице
 10. Никола Шћепанов Радовић, Доње Крушевице
 11. Лесо Мијатов Катић, Суторинска чета
 1. барјактар Вукан Бошков Ђурић, с.(ело) Коњско, погинуо 1914.
 2. Драго Вуков Вицо, с.(ело) Граб, Грабска чета
 3. Ђуро Ристанов Даниловић, Пуковска чета
 4. Ристо Симов Радановић „Уљар”, с.(ело) Турменти Зупци
 5. Ћетко Стајов Стијачић, погинуо на Зупцима 1877.
 6. Обрен Стајов Стијачић, с.(ело) Клобук, Корјенићи
 7. Стеван Богданов Томашевић „Шендер”, Крушевице
 8. Васо Јовов Бијелић, Крушевице (Бајкове)
 9. Вуко Јованов Беко (Бекић), Суторинска чета
- „главар”: Милош Јоков Вицо, село Граб Зупци (Требиње)
- Капетаније:
1. Зубачко-корјенићка, капетан Вуле Јовов Спаић, с.(ело) Граб Зупци
 2. Крушевичка, капетан Симо Радовић, смијењен у

1875.

Крушевичка, капетан Томо Ђуров Томашевић,
с.(ело) Сврчуге,

истоврмено је био и командир овог батаљона

3. Суторинска, капетан Мрдо Лучић, Суторина
(1875–1878),

затим спојена са „крушевичком капетанијом”.³³¹

Наведени батаљон је све вријеме устанка имао истог команданта – војводу Трипка Вукаловића и заједно је називан „Зубачка војска”. Обухватао је војнике и устанике четири области: Зубаца, Корјенића, Крушевица (Бајкове) и Суторина. Током сукоба имао је 27 палих бораца.³³²

У септембру 1875. Велике силе су покушале да умире немирне херцеговачке устанике. Послали су у ове предјеле своје конзуле, који су се подијелили у двије групе – једна која је отишла у Горњу Херцеговину и једна која је отишла у Доњу Херцеговину. Група конзула коју су сачињавали аустроугарски Васић, њемачки барон фон Лихтенберг и италијански Дурандо, отишла је у Доњу Херцеговину са намјером да се састане са војводама и првацима у том крају, међу којима је био и Трипко Вукаловић.³³³ Осим

³³¹ Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савета бораца НОР-а, 1961), 16.

³³² Исто, 16; Л. Радан, *нав. дјело*, 145–146.

³³³ Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, (Цетиње: Народна књига, 1950), 140–142; Božo Madžar, „Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović),

њега, конзули су хтјели да се састану и са војводом Луком Петковићем и војводом Мићом Љубибратићем, што истиче значај ове тројице на бојишту Доње Херцеговине. Ни један од њих тројице није прихватио састанак са конзулима Великих сила на Зупцима, највјероватније под утицајем и по наговору црногорских власти. Они су се заправо правдали да не могу да преговарају и причају о било којој верзији окончања сукоба јер устанак није само устанак њиховог краја, већ је устанак цијеле Херцеговине, па они не прихватају одговорност да у име било кога преговарају док се са осталим не посавјетују.³³⁴ Они су само декларативно и усмено пристали да уз присуство конзула причају са османским комесаром, како би управо конзули гарантовали испуњење устаничких захтјева. Захтијевали су да се потенцијално разговара на црногорској или далматинској територији и да се не ратује током разговора, што су Велике силе одмах одбиле, рачунајући на то да би, ако на такве услове пристану, признали устанике за релевантну војну и преговарачку силу.³³⁵

До краја 1875. војвода Вукаловић се са својим снагама кретао и ратовао око Требињске Шуме и у рејону села Глува смоква, куда се неријетко сукобљавао са

tom 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 304–306.

³³⁴ Лазар Радан, „Војвода Лука Петковић Требињац (1822–1905)”, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Знамениити Херцеговци кроз историју*, ур. Алексије Гргур, (Гацко: СПКД „Просвјета” Гацко, 2024), 111–112; Славиша Вулић, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875”, у: Зборник радова са научног скупа: *Херцеговачки устанак 1875–1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД Просвјета, 2016), 146–147.

³³⁵ B. Madžar, *Pokušaj pacifikacije ustanka...*, 308.

Турцима. Почетком 1876. у наведеном рејону дошло је до озбиљног сукоба између устаничке и турске војске, нарочито у предјелу Радован ждријела. Ту се посебно истакао војвода Максим Баћовић, који је у овом сукобу и смртно рањен.³³⁶ Снаге војводе Вукаловића су дејствовале углавном у околини села Љубово, иначе родног мјеста Мића Љубибратића. Ти сукоби са снагама Хусеин-паше из јануара 1876. били су нарочито снажни, па су Турци ангажовали додатне снаге. Према извјештају *Гласа Црнојорца* у тим сукобима „више од стотину Турака погинуло је, међу њима и многи бегови”.³³⁷ Тим снагама конадовао је Муктар-паша, новоименовани паша у Херцеговини,³³⁸ а најприје је напао на јединице војводе Трипка Вукаловића. На брду Љубовцу, према ријечима аустроугарског вицеkonzула Вука Врчевића се „заврши први и највећи бој између устаника и Муктар-паше” из ког је Вукаловић изашао са значајним похвалама и успјесима.³³⁹

Видно изреволтиран неуспјехом, Муктар-паша се осветио недужном становништву требињског села Вуковићи, које је побио. Затим је опет напао на јединице војводе Вукаловића, ухвативши их у клопку ка набујалој ријечи Требишњици. Међутим, и из овог сукоба се Вукаловић успио извући и чамцима

³³⁶ *Засјавка*, бр. 11, 20. јануар 1876; *Србадија*, год. друга, свеска 2, 16. јануар 1876, 27.

³³⁷ *Глас Црнојорца*, бр. 29, 11/23. септембар 1875.

³³⁸ Муктар-паша постављен је за пашу крајем 1875. и већ 1. јануара 1876. појавио се у Клеку и одмах отишао у Требиње да преузме команду од Реуф-паше. (Ж. Лековић, *Стара Херцеговина од 1874 до 1878...*, 93).

³³⁹ Р. П. Вукашиновић, *нав. дјело*, 472–473.

је пребацио своје снаге на другу страну, претходно одбивши напад Муктар-паше. О томе је сачувано свједочење једног Поповца који је казивао да „нашије би било два пута више мртвије и рањени да није било Трипка Вукаловића, који је вјешт у боју, полако измичући пуцао је на Турке са својом дружином”.³⁴⁰

Током прољећа те 1876. дошло је до организованих разговора и савјетовања устаничких главара са намјесником Далмације бароном Гаврилом Родићем у Суторини. Као један од најбитнијих устаничких војвода и Трипко Вукаловић је присуствовао истим. Током преговора, Вукаловић је у једном наврату директно саопштио ставове устаника генералу Родићу, сугеришући му да они неће „мир док се не ослободимо па макар сви изгинули. Ево, господару, осам рана носим и петоро ћеце имам, али волим још сто рана понијети и сву ћецу изгубити него се Турчину предати”.³⁴¹ Устаници су се окупили у циљу разговарања око прихватања такозване Андрашијеве ноте. Нотом су Велике силе намјервале да приволе устанике да пристану на: укидање закупа десетине, вјерну слободу, да се порези који се сакупљају на територији Босне и Херцеговине и троше на тој територији, да сељаци имају властиту својину и да се формарају мјешовите комисије за надзор над спровођењем реформи.³⁴² Ноту су

³⁴⁰ Р. П. Вукашиновић, *нав. гјело*, 473; Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, knj. 7, (Tešanj: Planjah komerc, 2016), 472–473.

³⁴¹ Р. П. Вукашиновић, *нав. гјело*, 473.

³⁴² Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, књига 3, (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 218; Mustafa Imamović, „Bosna između osmanske i habsburške carevine u Istočnoj krizi

на састанку у Суторини устаници одлучно одбили.

Устанички главари су се састали опет у Суторини у априлу 1876. како би се савјетовали, преговарали и изнијели своје захтјеве Турцима. На тим договорима, а на основу извјештаја генерала Родића, био је присутан и војвода Трипко Вукаловић и његов командир Томо Томашевић.³⁴³ Као резултат савјетовања и договарања, устаници су потписали једну изјаву у седам тачака, коју је потписао и сам војвода Вукаловић, у име зубачког народа и устаника. Она је на неки начин била пандан Андрашијевој ноти, додуше из угла устаника. Устанички захтјеви, који су ишли у правцу укидања феудализма у Босни и Херцеговини нису одговарали Великим силама, а још мање су им одговарале тачке попут захтјева да се Турци повуку из Херцеговине изузев неких градова, да старјешине добију значајан простор да сами разговарају са Турцима о власти, да се оружје не полаже док и Турци то не ураде, да европска комисија врши надзор реформи и др.³⁴⁴ Од ових захтјева, баш као и од Андра-

1875–1878. godine”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović, tom 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 345; Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1965), 170; Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе. Од ошвања Бечкој конгреса до закључења Берлинској (1814–1878)*, књига II, (Београд: ИК Геце Кона, 1934), 221.

³⁴³ Hannes Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2023), 231.

³⁴⁴ А. Дебидур, *нав. гјело*, 740–741; Никола Петровић, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1988), 268–274; Хамдија

шијеве ноте, није било ништа.

Априла 1876. војвода Вукаловић се помиње заједно са војводом Луком Петковићем, како су њихови одреди на путном правцу Требиње – Дубровник отели транспорт хране Турцима и разрушили османску кулу на Броћну.³⁴⁵ Током маја и јуна, војвода Вукаловић се са својим јединицама налазио на истом терену, пружајући отпор Турцима. Крајем маја дошло је до смјене на османском престолу и Мурат V (1876), умоболни султан, замијенио је старог султана Абдул Азиза (1861–1876). Нови султан је одмах упутио проглас, чији летак је послан и у Херцеговину. По прогласу, нови султан је био за пацификацију. Аустријски вицеkonzул Вук Врчевић је извијестио да је проглас прочитан и херцеговачким главарима, гдје је навео и војводу Трипка Вукаловића, уз констатацију да су „капетани примили проглас уз изругивање”.³⁴⁶ То само свједочи колико су устаници у Херцеговини вјеровали театралним промјенама и позивима са османског двора из Цариграда на мир и предају оружја, без конкретних промјена и реформи.

Нарденог мјесеца, јуна 1876, војвода Вукаловић повео је своје јединице на Грахово, па у Бањане, гдје је била договорена велика скупштина херцеговачких вођа, када је књаз Никола проглашен за

Капицић, *Засијава о Босни и Херцеговини*, књига IV, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1956), 60–65; V. Ј. Кораћ, *нав. djelo*, књига 2 – dio 2, 254–256.

³⁴⁵ Два Пејровића Њејоша: владика Данило Пејровић и кнез Никола I, (Београд: Штампарија Петра Ђурчића, 1896), 60.

³⁴⁶ Н. Grandits, *нав. djelo*, 242–243.

књаза Херцеговине.³⁴⁷ На Црном куку, Никола је постројио херцеговачке батаљоне, ставивши их под своју команду и тако је званично ушао у рат против Турака. Заједничка војска бројила је 11.000 војника и око 9.000 херцеговачких устаника.³⁴⁸ Устаници су га поздравили ријечима „Живио наш господар”, а он им је поручио да је ушао у Херцеговину да пресијече ропске ланце.³⁴⁹ Зубачко-крушевички батаљон војводе Вукаловића био је један од 16 постројених батаљона и одмах потом је, по наређењу књаза Николе, упућен у рејон Клека како би затворио путни правац Клек – Требиње, што је Вукаловић одлично извршавао.³⁵⁰ У сукобима око Клека погинуо је и Вукаловићев командир Богдан Спаић, што је за његову јединицу био велики губитак.³⁵¹ Сам војвода Вукаловић се високо котирао након уласка Црне Горе у рат, баш као и Богдан Зимоњић и дон Иван Мусић, командант католика Доње Херцеговине и особа блиска двору на Цетињу.³⁵²

У наредном периоду, све до маја и јуна 1877. скоро да нема никаквог помена јединица војводе Вукаловића и њихових акција. Готово сигурно можемо тврдити да су јединице његовог батаљона чувале путни

³⁴⁷ *Засјава*, бр. 90, 30. јун 1876.

³⁴⁸ Б. Алексић, *Књаз Никола Петровић...*, 232–233.

³⁴⁹ Комплетан текст прокламације: <https://www.njegos.org/petrovics/niksrbn.htm#herceg> (приступљено на дан 25. новембар 2024. у 21.20).

³⁵⁰ ХР ДАДУ 257 – ФОЧ, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док. 300.

³⁵¹ М. С. Радоичић, *нав. гјело*, 16.

³⁵² Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878*, Humski zbornik VII, (Dubrovnik–Neum: Državni arhiv Dubrovnik. Zaklada „Ruđer Bošković – Donja Hercegovina” Neum, 2004), 342.

правац Требиње–Дубровник, ка Клеку, обзиром да се око ових мјеста највише и помињао све вријеме трајања устанка. У мају 1877. његов батаљон имао је акције на Грабу, гдје је војвода Вукаловић нападао на турске снаге. Ту су устаници напали на касарну, два хана и царинарницу, коју су запалили. Крајем истог мјесеца у рејону Заслапа, нападао је на турске снаге наносећи им осјетне губитке, што је уједно била и посљедња забиљежена акција војводе Вукаловића све до одлука Берлинског конгреса и краја устанка у јулу 1878.³⁵³

Одлуком Берлинског конгреса (13. јун–13. јул 1878), Херцеговина је потпала под окупациону власт Аустроугарске и њена војска је окупирала, заузела и убрзо разоружала устанике.³⁵⁴ Војвода Вукаловић је учествовао у полагању устаничког оружја на Горичком пољу у Требињу у октобру 1878. пред јединицама нових окупационих снага Аустроугарске.³⁵⁵ По писању Заставе, његов батаљон се предао на Горичком пољу.³⁵⁶ Тада је дошло и до кошкања међу устаницима, јер су исти били против предаје оружја тек тако. Вукаловићев командир у батаљону, Томо Томашевић, смирио је ситуацију након савјетовања са Петром Вукотићем, који је у име црногорског књаза Николе тражио одустаника да се покоре окупационим

³⁵³ Р. П. Вукашиновић, *нав. гјело*, 475.

³⁵⁴ Ален Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, (Београд: Clio, 2001), 172–173; Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526–1918*, (London: University of California Press, 1974), 280; Л. Радан, *нав. гјело*, 137–150.

³⁵⁵ Cathie Carmichael, *The Habsburg Garrison Complex in Trebinje. A Lost World*, (Budapest: CEU Press, 2024), 97.

³⁵⁶ *Застава*, бр. 167, 24. октобар 1878.

снагама Аустроугарске.³⁵⁷ Нови окупатор, можда и због изостајања војводе Вукаловића, уопште није био наклоњен њему. За разлику од већине осталих главара који су добили неке позиције и бенефите, војвода Вукаловић се морао склонити у Црну Гору, како би избјегао даље шиканирање и прогон од стране аустроугарског настојатеља у Требињу – Шварца.³⁵⁸ Тек се на заузимање аустроугарског конзула Темела вратио на своје Зупце. Био је запослен као пописивач десетине, али му је Шварц стварао свакодневне проблеме и јавно га омаловажавао. Због свог цјелокупног понашања, не само према Вукаловићу, Шварц је смијењен и сва власт дата је у руке новом среском предсједнику барону Ђуру Бабићу³⁵⁹, који је имао знатно бољи однос према српском живљу.³⁶⁰

Период након устанка

По окончању устанка 1875–1878. војвода Трипко Вукаловић је живио на својим родним Зупцима. Непознато нам је да ли је имао неку важнију улогу, осим пописивања десетина и тога да је сасвим сигурно био изузетно поштована личност у свом селу. Ту га је

³⁵⁷ Л. Радан, *Архимандрит Меленџије Перовић...*, 66.

³⁵⁸ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša”, 1958), 88.

³⁵⁹ Барон Ђуро Бабић био је предсједник требињског среза и први модерни „градоначелник” Требиња. Својим акцијама модернизовао је град, како у смислу управе, тако и у смислу урбанизације ужег градског језгра. Њему у част, данас у Требињу има подигнуту чесму на градској пијаци, која је направљена његовим залагањем, на локалитету са кога је измјештено турско гробље.

³⁶⁰ Н. Kapidžić, *nav. djelo*, 105–106.

затекао и устанак из 1882.³⁶¹ Најприје, Вукаловић није узимао учешћа у устанку, иако је са својим Зупчанима пребјегао у Кривошије 9. или 10. јануара 1882.³⁶² Прије преласка у Црну Гору, он је од аустроугарских власти добио дозволу да носи револвер свакодневно и њима се био заклео на вијерност, додуше, уз коју чашу ракије.³⁶³

Од тих пребјеглих људи, у јануару 1882. формирао је једну групу устаника, која је била спремна да узме значајног удјела у устаничким операцијама. Група је бројала око 350 устаника и осим Вукаловића као војводе, у Црну Гору су пребјегли и кнез Крушевица Саво Томашевић, поткомандир Аћим Спаић, официр Боица Вучуревић и барјактар Радановић.³⁶⁴

³⁶¹ Устанак из 1882. у Херцеговини био је пренесена акција устаника из Кривошија и Боке из 1881. Наиме, аустроугарске власти су прогласиле Војни закон и почеле скупљати регруте за служење војног рока. Народ се бунио на такве одлуке и дошло је до одлучне акције, најприје крајем 1881. у Кривошијама, а затим је кулминирало у Херцеговини у јануару и фебруару 1882. Карактеристично за овај устанак, муслимани и Срби су заједно ратовали против нових окупационих снага и на челу устаника заправо су се налазили неки од значајних устаничких вођа, попут Стојана Ковачевића (1821–1911), Пера Тунгуза (1840–1919) и попа Петра Радовића (1829–1907), са српске стране. Устаници су имали успјеха током прољећа 1882, али су аустроугарске власти до маја те године успјеле да слома устанички отпор и да устанак угуше. (Види: Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša”, 1958)).

³⁶² Н. Kapidžić, *nav. djelo*, 111.

³⁶³ С. Carmichael, *nav. djelo*, 97.

³⁶⁴ Исто, 203. Капиџић наводи да је прешао барјактар Радановић, без имена. Сигурно је да се ради о барјактару Зубачко-крушевичког батаљона Ристу С. Радановићу, родом из Турменти са Зубаца. Он је један од барјактара на списку батаљонске команде. (Види: М. С. Радоичић, *нав. djelo*, 16).

Већ наредног мјесеца – фебруара 1882, војвода Вукаловић је са својом јединицом имао ватрени окршај против Аустроугара. Сукобили су се у рејону Орјена и устаници су извукли дебљи крај. Током марта 1882. дошло је до сукоба јединица војводе Вукаловића против аустроугарских снага из правца Дубровника, али устаници нису однијели побједу. Била је то посљедња битка и сукоб војводе Вукаловића против аустроугарских јединица у устанку из 1882. Априла 1882. војвода Вукаловић се помиње као особа која неће да пређе са својим јединицама у Херцеговину, а да им се не да таин³⁶⁵, у том помену војвода Машо Врбица га чак назива погрдно – „јадо”. Из тог разговора Врбице и Бошка Мартиновића сазнајемо да су јединице Зупчана расуте.³⁶⁶ То је уједно посљедњи помен Вукаловића у устанку 1882.

Након гушења устанка, војвода Вукаловић се са својом породицом склонио у Никшић. Ту се настанио на земљи Арслана Мушовића, који је протјеран 1877. за вријеме опсаде Никшића. О његовом животу у Никшићу немамо неких нарочитих података, изузев да је једно вријеме био члан Окружног суда у Никшићу. Уживајући велико народно поштовање, војвода Трипко Вукаловић живио је тако у Црној Гори до своје смрти.³⁶⁷

Умро је, послје дуге болести, 1. априла 1898. у Никшићу.³⁶⁸ Штампана је биљежила да свака иде „да још посљедњи пут гледа оно, сад мирно лице, које некад

³⁶⁵ Тврди војни хљеб, некад и сљедовање војника/устаника.

³⁶⁶ Н. Kapidžić, *nav. djelo*, 250.

³⁶⁷ С. Carmichael, *nav. djelo*, 103.

³⁶⁸ *Глас Црногорца*, год. 27, бр. 14, 3. април 1898.

бијаше страх и трепет душманину. Плаче породица, али и посјетиоци не остају сухог ока. Старији јунаци су као покошени. Причају се његова похвална дјела: његова вјерност идеји и Господару! Све се спрема да величанственим спроводом ода почаст Зубачком војводи... По исказу свије, ни љепшега ни већега спровода Никшићи нијесу гледали”.³⁶⁹ Над његовим гробом испуцан је плотун и сахрањен је у Никшићу, мјесту боравка од краја устанка 1882. Његовој сахрани присуствовао је велики број званичника, официра, ћака и учитеља, његових устаника и уопште народа Херцеговине, Црне Горе и Боке, о чему свједочи и захвалница коју је његов син Јово објавио у *Гласу Црнојорца* 11. априла 1898.³⁷⁰ О његовој смрти писала је и *Босанска вила*, констатујући да се за живота „одликовао својим јунаштвом, те је био дика и понос све Црне Горе, а десна рука господарева. Спровод му је био величанствен. Бог да га прости и помилује!”³⁷¹

Војвода Трипко Вукаловић био је један од најзначајнијих устаничких предводника и војних команданата у Херцеговини за вријеме устанка 1875–1878. Поријеклом из угледне зубачке породице Вукаловић, брата нац славног зубачког војводе Луке Вукаловића (1823–1873), од малих ногу је био орјентисан на ослобађање свога краја и борбу против Турака. Иако није узео значајнијег учешћа у устанку свог стрица, његова

³⁶⁹ *Глас Црнојорца*, год. 27, бр. 15, 11. април 1898.

³⁷⁰ *Глас Црнојорца*, год. 27, бр. 15, 11. април 1898.

³⁷¹ *Босанска вила*, година XIII, бр. 10, 30. мај 1898, стр. 160.

улога у Херцеговачком устанку 1875–1878. била је изузетно важна. Он је командовао једним од 16 херцеговачких батаљона, Зубачко-крушевичким, све вријеме трајања устанка. Са својим батаљоном прошао је скоро сва ратишта у Доњој Херцеговини, највише се оријентишући и концентришући око путног правца Требиње–Дубровник и био је осам пута рањаван.

По окончању устанка, најприје се настанио на својим родним Зупцима, у Богојевић селу. Затим је, након прогона и шиканирања од стране нових окупационих власти, накратко боравио у Никшићу, да би коначно био постављен за сакупљача десетине у свом родном мјесту. Ту га је затекла вијест да је избио устанак у Кривошијама, у сусједној Црној Гори, и почетком 1882. пребјегао је својој браћи у Црну Гору. Узео је учешћа у Херцеговачком устанку из 1882. током фебруара и марта 1882, али није забиљежио неки конкретан успјех. По окончању устанка и гушењу истог од стране Аустроугарске, настанио се у Никшићу. Обављајући функцију члана Окружног суда у Никшићу, ту је дочекао смрт 1. априла 1898. Сахрањен је у Никшићу уз све државне почести и уз присуство велике масе народа, устаника и поштовалаца.

Војвода Вукаловић тако је, на основу цјелокупне приче о његовом животу, с пуним правом сврстан међу најзнаменитије људе свога краја и Херцеговине. Провео је читав живот борећи се за слободу, коју није дочекао у свом родном крају, али је био носилац идеје ослобођења и уједињења своје Херцеговине, коју су оствариле генерације којима су људи попут Трипка Вукаловића били узор и водиља.

ЗАКЉУЧАК

Сагледавши потпуну слику Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878), можемо са сигурношћу закључити да се историја ове велике и комплексне теме наше историографије никада до краја неће употпунити. Обиље материјала, докумената и литературе остаје скрајнуто науштрб малог броја људи који се директно баве њиме. Заправо, нашој историографији недостаје једна потпуна и заокружена монографија, која обухвата све детаље свих фаза устанка. Иако се и сами дужи низ година бавимо овом темом и читаоцима смо понудили наслов *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*³⁷², морамо признати да ова тема чека једну веома комплексну и више него озбиљну студију и истраживање. Нашој историографији потребан је научник који познаје више страних језика како би, с обзиром на велики утицај и инволвираност Великих сила у устанак, истражио мноштво страних архива, почевши од Истанбула, Москве, Берлина, Беча, па до Рима и Париза или пак Вашингтона и Сан Франциска. За такву егзибицију, односно подухват, потребно је вријеме, знање, воља, али и новац.

Бавећи се темом, небројено пута смо наишли на различите актере и личности устанка. О неким

³⁷² Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023); Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, друго издање, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024).

од њих научници су понудили радове, али о већини још увијек немамо адекватне радове, односно биографије, што смо и наглашавали кроз радове о јунацима наше монографије. То нас је и натјерало да се кроз посљедњих пар година бавимо и проучавамо личности у устанку и кроз писање о њима учествујемо на научним скуповима у земљи и шаљемо своје радове у часописе домаће историографије. Управо од тих радова састоји се ова монографија, а све са јединим циљем – да значајне личности спасимо од заборава и покажемо да су били војна и устаничка *елиџа* свога краја и времена и да су као такви били прави идеолози слободе у Херцеговини.

Кроз рад смо обрадили војводе, односно команданте устаничких батаљона из Херцеговине, који су поријеклом искључиво из Требиња. Не само да нас је мотивисало лично поријекло, него смо се осјећали дужни да пред читаоце изнесемо биографије таквих личности. Неки од јунака наше књиге обрађивани су у историографији, док су пак неки били у потпуности скрајнути или заборављени. Објаснивши контекст почетка устанка у Источној Херцеговини, са нагласком да је устанак имао и социјални и национални карактер, понудили смо биографије команданата батаљона из Требиња. Водили смо се мишљењем да је најзахвалније да локалац напише биографије личности свога краја, са великим акцентом на дозу објективности у писању, како нас локално, породично или завичајно наслеђе не би спријечило у потпуној и објективној слици и сагледавању прошлости.

Из радова можемо закључити да се ради о личностима који су биле скоро па генерација. Примјера ради, војвода Петковић рођен је 1822, али су зато

војвода Перовић и војвода Вукаловић рођени 1835. Архимандрит Дучић рођен је 1832, док је војвода Љубибратић био 1839. годиште. Мали распон година послужио је да сви јунаци наше монографије узму учешћа, било директно или индиректно, у устанцима славног Херцеговца војводе Луке Вукаловића, половином XIX вијека. Тај устанак заправо је био идеолошка матрица будућег дјеловања свих војвода у Херцеговини. Након Вукаловићевог устанка, ни један од наведених јунака није сједио скрштених руку, већ је активно, тајно или јавно радио на спремању новог устанка против Османског царства. Тај период био је дио једне позамашне и велике акције Владе Кнежевине Србије, која је тајним каналима и службама по Херцеговини плела мрежу сарадника, са циљем буђења и подизања устанка у скорије вријеме. Наши јунаци били су главни актери те мисије.

Поштовани у свом крају, са значајним војним и политичким искуством, војводе са подручја Требиња су се искристалисале као будуће вође и предводници устанка. Ако бисмо замислили тренутак половине седамдесетих година XIX вијека, могли бисмо закључити да су једва чекали да устанак започне и да се њихов крај ослободи. На својим леђима имали су велику тежину – веома значајан устанак из периода 1852–1863, који је био успјешан, али није ријешио вијековне тежње за слободом. У том устанку су се истакли као млади устаници и секретари Луке Вукаловића и захваљујући томе спремно су дочекали нови устанак 1875.

Иако је сваки од њих понаособ имао значајну улогу у устанку 1875–1878, ипак треба имати на уму да је устанички процес често био каналисан од стране

Великих сила, што је историјски усуд нашег простора. У тој ситуацији, без обзира на вољу, храброст и жељу, неке ствари су остале неиспуњене. Главна идеја водиља сваког од обрађених војвода била је слобода за Херцеговину и уједињење са српским државама – Црном Гором на првом мјесту, а затим и Србијом. За ту идеју командовали су својим батаљонима и водили су своје сељане у одлучне битке и акције, истакавши се на готово свим значајним бојиштима и пољима Херцеговине. Без дипломатског искуства, чак су и преговарали са конзулима и изасланицима Великих сила, доказујући им да османска сабља мора отићи из Херцеговине и да са Турцима нема договора и преговора и да за њих слобода нема цијену. Учествовали су у писању прогласа, засједањима уставничких главара, а неки од њих, попут војводе Љуби-братића имали су визионарске државотворне идеје у виду стварања Народне скупштине, оружаних снага и Владе у Херцеговини.

Немоћни да утичу на Велике силе, остали су јунаци свог времена, али и ниједи посматрачи нове окупације свог завичаја. Историјски посматрано, у нашој историографији постоје два тумачења исхода Устанка 1875–1878. Једно тумачење говори о успјеху истог, са акцентом да је највећи успјех стварање климе за међународно признање двију српских држава – Србије и Црне Горе. Са друге стране, друго тумачење, нарочито историчара са простора Босне и Херцеговине, коме, истини за вољу, и сами припадамо, било је да је устанак доживио неуспјех јер се ови крајеви нису ослободили од окупаторске власти, ма каква она била. На трагу ових мишеља, а у жељи да понудимо наше виђење, можемо са пуним правом

рећи да ни једно ни друго нису (не)тачни. Велики су успјех двије међународно признате државе, али је и велики неуспјех улазак аустроугарских трупа у Херцеговину у септембру и октобру 1878. Неки од јунака наше монографије са сузама у очима су предавали своје оружје на Горичком пољу код Требиња, тако окончавајући своје трогодишње ратовање и борбу за слободу, коју нису извојевали. Њихова идеја тако је доживјела пораз иако је њихово оружје било побједничко. У том случају можемо закључити да устаничке жеље и тежње нису биле испуњене и да су као такве остале неостварене за наш народ западно од Дрине. Оно за шта је српски сељанин Невесиња, Требиња, Билеће или Љубиња устао 1875, запечаћено је новом окупацијом на Берлинском конгресу 1878. године.

Упркос свему, иако војводе и главари заједно са својим устаницима и сељанима нису успјели да се изборе за слободу Херцеговине, устанак је сам по себи био веома значајан за српски народ у цјелини. Покренувши Велику источну кризу и немире дуж цијелог Балкана, оставио је отвореним питање српског уједињења, учинивши га аманетом неким новим генерацијама. Самим тим, одредио је будуће генерације, усмјеривши их да употпуне оно што су њихови претходници покренули. Тако је идеја о слободи Херцеговине, иста она којом су се водили Љубибратић, Петковић, Перовић, Дучић и Вукаловић, била надахнуће неким новим генерацијама, које су испратиле на вјечни и миран починак своје идеологе. Те нове генерације су, почетком XX вијека успјеле да ослободе свој крај и да га уједине са осталим српским областима и крајевима. На тај начин, послје неколико стотина година и више значајних устанака у Херцеговини, ова

светосавска и световасилијевска област била је слободна и постала је пијемонт слободе српског народа, задржавши тај епитет до данашњих дана.

CONCLUSION

Overall, perceiving the picture of the uprising in Eastern Herzegovina (1875–1878), we can surely conclude that the history of this large and complex topic of our historiography will never be completed. The abundance of materials, documents and literature remains marginalised to the detriment of the small number of people who directly deal with it. In fact, our historiography lacks one complete and rounded monograph, which includes all the details of all phases of the uprising. Although we ourselves have been dealing with this topic for many years and have offered readers the title *Uprising in Eastern Herzegovina (1875–1878)*³⁷³, we must admit that this topic awaits a very complex and more than serious study and research. Given the great influence and involvement of the great powers in the uprising, our historiography needs a scientist who speaks several foreign languages in order to investigate a multitude of foreign archives, starting from Istanbul, Moscow, Berlin, Vienna, and ending with Rome and Paris or Washington and San Francisco . Such an exhibition or an undertaking, requires time, knowledge, will, and money.

³⁷³ Лазар Радан, *Устѡанак у Истѡчној Херѡеѡвини (1875-1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023); Лазар Радан, *Устѡанак у Истѡчној Херѡеѡвини (1875-1878)*, друго издање, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024).

Dealing with the topic, we came across various partakers and personalities of the uprising countless times. Scholars have offered papers on some of them, but we still do not have adequate papers, or biographies, on most of them, which we emphasized through the papers on the heroes of our monograph. This is what forced us to deal with and study the personalities in the uprising within the last couple of years and through writing about them, participate in scientific conferences in the country and send our pieces of work to domestic historiography magazines. This monograph is made up of these pieces of works, all with the sole aim of saving significant figures from oblivion and showing that they were the military and uprising *elite* of their region and time and that as such they were true ideologues of freedom in Herzegovina.

Through the work, we dealt with the dukes or the commanders of the insurgent battalions from Herzegovina, who originated exclusively from Trebinje. Not only were we drawn by our personal origins, but we felt obliged to present the biographies of such personalities to the readers. Some of the heroes of our book were covered in historiography, while some were completely marginalised or forgotten. Having explained the context of the beginning of the uprising in Eastern Herzegovina and emphasizing that the uprising had both a social and national character, we offered the biographies of the battalion commanders from Trebinje. We were guided by the opinion that it is most gratifying for a local to write biographies of the personalities of his region, with a strong emphasis on a dose of objectivity in writing, so that local, family or native heritage would not have prevented us from a complete and objective picture and perception of the past.

We can conclude from the work that these are personalities who were almost the same age. For example, duke Petkovic was born in 1822, but duke Perovic and duke Vukalovic were born in 1835. Archimandrite Ducic was born in 1832, while duke Ljubibratic was born in 1839. A short span of years served for all the heroes of our monograph to take part, either directly or indirectly, in the uprisings of the famous Herzegovinian Duke Luka Vukalovic, in the middle of the 19th century. That uprising was actually the ideological matrix of the future activities of all dukes in Herzegovina. After Vukalovic's uprising, none of the mentioned heroes sat idly by, but actively, secretly or publicly worked on preparing a new uprising against the Ottoman Empire. That period was part of a sweeping and large-scale action by the Government of the Principality of Serbia, which used secret channels and services throughout Herzegovina to weave a network of collaborators with the aim of inciting and instigating an uprising in the near future. Our heroes were the main partakers of that mission.

Respected in their region, with significant military and political experience, the dukes from the area of Trebinje crystallized as future leaders and leaders of the uprising. If we imagined the moment of the mid-seventies of the 19th century, we could conclude that they couldn't wait for the uprising to begin and for their region to be liberated. They had a heavy weight on their backs - a very significant uprising from the period 1852-1863, which had been successful, but did not resolve the centuries-old aspirations for freedom. In that uprising, they distinguished themselves as young insurgents and secretaries of Luka Vukalovic, and thanks to that, they readily welcomed the new uprising in 1875.

Although each of them individually had a significant role in the uprising of 1875–1878, it should be kept in mind that the uprising process was often channeled by the great powers, which has been the historical fate of our region. In that situation, regardless of will, courage and desire, some things remained unfulfilled. The main guiding idea of each of the discussed dukes was freedom for Herzegovina and unification with the Serbian states - Montenegro in the first place, and then Serbia. For this idea, they commanded their battalions and led their villagers into determined battles and actions, excelling in almost all important battlegrounds and fields of Herzegovina. Without diplomatic experience, they even negotiated with the consuls and envoys of the great powers, proving to them that the Ottoman saber had to leave Herzegovina and that there were no agreements and negotiations with the Turks and that there was no price for freedom. They participated in the writing of proclamations, meetings of the leaders of the uprising, and some of them, like duke Ljubibratic, had visionary state-building ideas in the form of the creation of the national assembly, the armed forces and the government in Herzegovina.

Powerless to influence the great powers, they remained heroes of their time, but also silent observers of the new occupation of their homeland. From a historical point of view, in our historiography there are two interpretations of the outcome of the uprising 1875-1878. One interpretation speaks of its success, with the emphasis that the greatest success is the creation of a climate for international recognition of the two Serbian states - Serbia and Montenegro. On the other hand, another interpretation, especially by historians from the area of Bosnia and Herzegovina, to which we ourselves belong if

the truth were told, was that the uprising failed, because these regions did not get rid of the occupying power, no matter what it was. Following these opinions and in the desire to offer ours, we can rightly say that neither one nor the other is (in)correct. Two internationally recognized satates were a great success, but the entry of Austro-Hungarian troops into Herzegovina in September and October, 1878 was a complete failure. Some of the heroes of our monograph surrendered their weapons with tears in their eyes on Goricko polje near Trebinje, thus ending their three-year war and struggle for freedom, which they did not win. Their idea was thus defeated, even though their weapon was victorious. In that case, we can conclude that the insurgents' wishes and aspirations were not fulfilled and that as such they remained unfulfilled for our people west of the Drina. What the Serbian villagers of Nevesinje, Trebinje, Bileca or Ljubinje stood up for in 1875 was sealed by the new occupation at the Berlin Congress in 1878.

Despite everything, even though the dukes and heads together with their insurgents and villagers failed to fight for the freedom of Herzegovina, the uprising itself was very significant for the Serbian people as a whole. By starting the Great Eastern Crisis and riots along the entire Balkans, it left open the issue of Serbian unification, making it a vow of some new generations. Therefore, it influenced future generations, directing them to complete what their predecessors had started. Thus, the idea of the freedom of Herzegovina, the same one that guided Ljubibratic, Petkovic, Perovic, Ducic and Vukalovic, was an inspiration to some new generations, who saw off their ideologues to an eternal and peaceful rest. At the beginning of the 20th century, those new

generations succeeded in liberating their region and uniting it with other Serbian areas and regions. In this way, after several hundred years and several significant uprisings in Herzegovina, this St. Sava and St. Vasilije's region was free and became the piedmont of freedom of the Serbian people, retaining that prefix until today.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итог восстанию в Восточной Герцеговине (1875–1878), можно с уверенностью сказать, что история этой важной и сложной темы нашей историографии никогда не будет полностью завершена. Огромное количество материалов, документов и литературы остается в тени из-за малого числа исследователей, которые занимаются этой темой. Нашей историографии по-прежнему не хватает всеобъемлющей монографии, охватывающей все этапы восстания. Несмотря на то, что мы уже много лет занимаемся этой темой и представили читателям книгу *Восстание в Восточной Герцеговине (1875–1878)*³⁷⁴, следует признать, что данная тема нуждается в глубоко и серьезном исследовании. Нашей историографии требуется ученый, владеющий несколькими иностранными языками, чтобы изучить богатейшие архивы зарубежных стран, учитывая значительное влияние и участие Великих держав в восстании. Эти исследования должны охватывать архивы Стамбула, Москвы, Берлина, Вены, Рима, Парижа, а также Вашингтона и Сан-Франциско. Для реализации такого масштабного проекта необходимы время, знания, желание и, конечно, финансовые средства.

³⁷⁴ Лазар Радан, *Восстание в Восточной Герцеговине (1875–1878)*, (Требине: Фонд „Князь Мирослав Хумский”, 2023); Лазар Радан, *Восстание в Восточной Герцеговине (1875–1878)*, второе издание, (Требине: Фонд „Князь Мирослав Хумский”, 2024).

В процессе изучения темы мы неоднократно сталкивались с различными участниками восстания. Хотя о некоторых из них учёные уже написали работы, большинство из этих личностей остаются недостаточно изученными, что мы подчеркивали в своих исследованиях о героях нашей монографии. Это побудило нас в последние годы активно заниматься изучением участников восстания, участвовать с докладами на научных конференциях в стране и публиковать свои работы в специализированных журналах. Именно эти труды легли в основу данной монографии, цель которой — сохранить память о значимых личностях и показать, что они были военной и повстанческой элитой своего края и времени, настоящими идеологами свободы Герцеговины.

В ходе работы мы рассмотрели воевод, то есть командиров повстанческих батальонов из Герцеговины, которые исключительно происходили из Требиња. Не только личное происхождение побудило нас к этому, но и осознание долга представить биографии таких личностей. Некоторые из героев нашей книги были упомянуты в историографии, но многие оставались полностью забытыми. Объяснив контекст начала восстания в Восточной Герцеговине, подчеркнув его социальный и национальный характер, мы предложили биографии командиров батальонов из Требине. Мы руководствовались принципом, что местный исследователь наиболее подходит для написания биографий соотечественников, уделяя особое внимание объективности, чтобы местные или родственные связи не искажали историческую картину.

Из наших исследований можно сделать вывод, что описанные личности принадлежали почти к одному поколению. Например, воевода Петкович родился в 1822 году, а воеводы Перович и Вукалович — в 1835 году. Архимандрит Дучич появился на свет в 1832 году, а воевода Любибратич — в 1839 году. Этот небольшой временной промежуток позволил всем героям нашей монографии участвовать, прямо или косвенно, в восстаниях знаменитого герцеговинского воеводы Луки Вукаловича в середине XIX века. Именно это восстание стало идейной основой для дальнейшей деятельности всех воевод Герцеговины. После восстания Вукаловича никто из героев нашей монографии не сложил руки: они активно, тайно или открыто, готовились к новому восстанию против Османской империи. Этот период был частью масштабной операции правительства Княжества Сербии, которое через тайные каналы и службы в Герцеговине формировало сеть соратников для подготовки будущего восстания. Наши герои стали ключевыми фигурами этой миссии.

Уважаемые и почитаемые в своем крае, обладающие богатым военным и политическим опытом, воеводы из района Требиня выделялись как будущие лидеры и предводители восстания. Представляя себе середину 70-х годов XIX века, можно сделать вывод, что они с нетерпением ожидали начала восстания и освобождения своей родной земли. На их плечах лежал огромный груз — память о крупном восстании 1852–1863 годов, которое, несмотря на успехи, не реализовало вековых стремлений к свободе. В том восстании они проявили себя как молодые повстанцы и секретари Луки Вукаловича, что стало для них

бесценным опытом и подготовкой к новому восстанию 1875 года.

Несмотря на то, что каждый из них сыграл важную роль в событиях 1875–1878 годов, необходимо учитывать, что восстание во многом направлялось Великими державами — историческая судьба, которая не раз постигала наш регион. В этой ситуации, несмотря на всю волю, храбрость и стремление к свободе, некоторые цели так и остались недостижимыми. Основная идея, которая объединяла всех воевод, заключалась в освобождении Герцеговины и её объединении с сербскими государствами — сначала с Черногорией, а затем с Сербией. Ради этой идеи они командовали батальонами, вели своих односельчан в решающие битвы, отличаясь на всех значительных полях сражений Герцеговины. Не обладая дипломатическим опытом, они даже вступали в переговоры с консулами и представителями Великих держав, убеждая их, что османская сабля должна уйти из Герцеговины. Они подчёркивали, что с турками не может быть ни договорённостей, ни компромиссов, а свобода не имеет цены. Они участвовали в написании воззваний, совещаниях повстанческих главарей, а такие лидеры, как воевода Любибратич, предлагали дальновидные государственные идеи — создание Народной скупщины, вооружённых сил и правительства Герцеговины.

Не имея возможности влиять на Великие державы, они остались героями своего времени, но также беспомощными свидетелями новой оккупации своей земли. С исторической точки зрения в нашей историографии существует два подхода к оценке итогов восстания 1875–1878 годов. Первый рассматривает

восстание как успешное, подчеркивая, что его величайшим достижением стало создание условий для международного признания двух сербских государств — Сербии и Черногории. Второй, более популярный среди историков Боснии и Герцеговины, утверждает, что восстание не достигло успеха, так как эти территории остались под оккупационной властью. Исходя из этого, можно с уверенностью сказать, что ни одна из этих точек зрения не является полностью (не)верной. Великим успехом стало международное признание двух государств, но огромной неудачей — приход австро-венгерских войск в Герцеговину в 1878 году. Некоторые из героев нашей монографии со слезами на глазах сдавали своё оружие на Горичском поле близ Требиня, завершая трехлетнюю борьбу за свободу, которую они так и не смогли обрести. Их идея потерпела поражение, хотя их оружие одержало победу. В этом контексте можно заключить, что восстанческие стремления остались нереализованными для нашего народа к западу от Дрины. То, за что сербский крестьянин из Невесиня, Требиня, Билечи или Любиня поднялся в 1875 году, было окончательно перечеркнуто новой оккупацией на Берлинском конгрессе 1878 года.

Тем не менее, хотя воеводы не смогли добиться свободы Герцеговины, само восстание имело огромное значение для сербского народа в целом. Оно вызвало Восточный кризис и волнения на всём Балкане, оставив вопрос сербского объединения открытым и сделав его заветом для будущих поколений. Так оно предопределило судьбу последующих поколений, направив их на завершение того, что начали их предшественники. Идея свободы

Герцеговины, которой руководствовались Любичич, Петкович, Перович, Дучич и Вукалович, вдохновляла новые поколения, которые проводили своих идеологов в вечный покой. Эти новые поколения в начале XX века смогли освободить свой край и объединить его с другими сербскими землями. Так, после нескольких сотен лет и множества значительных восстаний, Герцеговина обрела свободу, став оплотом сербского народа, и сохранила этот статус до наших дней.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње
Фонд Породична збирка Мића Љубибратић (1875–1876) – копије докумената, инвентарни број кутије 2.
2. Архив САНУ, Писмо Мића Љубибратића црногорском књазу Николи, копија, инв. бр. 17/51, сигнатура XVII.
3. Државни Архив у Дубровнику - Фонд породице Чингрија (1875–1877) – ХР ДАДУ 257 – кутија 12 - Х7Ба (свеска 1, 2), Х7Бб (свеска 1).

II МЕМОАРСКА ЛИТЕРАТУРА, ДНЕВНИЦИ И ОСТАЛИ ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Arnautović, Esad, *Prilozi za istoriju Trebinja u XIX stoljeću*, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1986).
2. Вуковић, Војвода Гавро, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985).
3. Гиљфердинг, Александар Ф, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, (Сарајево: ИП „Веселин Маслеша”, 1972).
4. Грујић, Коста, *Дневник из Херцеговачкој усџанка (Од 6. августa до 16. октoбра 1875. године)*, (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956).

5. Два Пећровића Њејоша: владика Данило Пећровић и кнез Никола I, (Београд: Штампарија Петра Ђурчића, 1896).
6. Đurđević, Martin, *Memoari sa Balkana (1858–1878.)*, (Sarajevo: Izdavačka kuća Martina Đurđevića, 1910).
7. Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina – putpis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša”, 1981).
8. Капицић, Хамдија, *Засјава о Босни и Херцеговини*, књига III, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1954).
9. Капицић, Хамдија, *Засјава о Босни и Херцеговини*, књига IV, (Сарајево: Свјетлост Сарајево, 1956).
10. Ljubibratić, Dr Savo – Kruševac, Todor, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1857–1875. godine (Iz arhiva vojvode Ljubibratića)*, godina VII, (Sarajevo: GID Bosne i Hercegovine, 1955).
11. Ljubibratić, Dr Savo – Kruševac, Todor, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1857–1875. godine*, godina XI, (Sarajevo: GID Bosne i Hercegovine, 1961).
12. Љубибратић, Др Саво – Крушевац, Тодор, *Прилози за проучавање херцеговачкој устјанка 1857–1875. године (Из прејиске војводе Мића Љубибрашића)*, година VIII, (Сарајево: ГИД Босне и Херцеговине, 1956).
13. Накићеновић, Јован, *Лука Вукаловић – херцеговачки велики војвода*, (Требиње: ИКП „Свјетлост” Сарајево – Штампарија Требиње, 1970). (прво издање: Летопис 116, Нови Сад 1874).
14. Петровић, Никола, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1988).
15. Пророковић, Ристо Т, *Невесинска буна 1874. и почастијак устјанка у Херцеговини 1875. године*, у: *Сабрана дјела*, (Невесиње: Народна библиотека Невесиње,

- 2012). (прво издање: Задужбина И. М. Коларца – 109, Београд 1905).
16. Puljić, Ivica, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875–1878*, Humski zbornik VII, (Dubrovnik–Neum: Državni arhiv Dubrovnik–Zaklada „Ruđer Bošković – Donja Hercegovina” Neum, 2004).
 17. *Сјоменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928).
 18. *Шематизам Епархије Захумско-херцеговачке и приморске*, ур. Радивоје Круљ, (Мостар–Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021).

III ПЕРИОДИКА:

1. *Босанска вила* – Сарајево, 1890; 1892; 1898; 1899; 1900.
2. *Босанско-херцеговачки источник* – Сарајево, 1893.
3. *Босна* – Сарајево, 1875.
4. *Глас Црнојорца* – Цетиње, 1875; 1876; 1905; 1906.
5. *Глас Требиња* – Требиње, 2011.
6. *Застава* – Нови Сад, 1875; 1876; 1878.
7. *The London Times* – Лондон, 1877.
8. *Slovinac* – Дубровник, 1878.
9. *Србадија* – Беч, 1875; 1876.
10. *Србски дневник* – Нови Сад, 1861.
11. *Српске Новине* – Београд, 1875.
12. *Српски сион* – Нови Сад, 1900.

IV МОНОГРАФИЈЕ:

1. Bataković, Dušan T, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014).
2. Баћовић, Чедо, *Херцеговци у бунама и ратновима (1482–1882)*, друго издање, (Никшић: Графокартон, 2012).
3. Берић, Душан, *Српско пријатељство и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878*, (Београд: Гутенбергова галаксија, 2000).
4. Берић, Душан, *Устјанак у Херцеговини 1852–1862*, друго издање, (Билећа-Гацко: СПКД „Просвјета” Гацко – Билећа, 2007).
5. Буха Мијо, Миливоје, *Улошки устјанак 1882. и сјатење у Херцеговини под аустроугарском окупацијом (Друћа „Невесинска пушка”)*, (Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004).
6. Вукашиновић, Рајко П, *Биографије истакнутих Требињана од XVI до почетка XX вијека*, (Требиње: Глас Требиња, 2013).
7. Вуковић, Сава, *Српски јерарси од деветиої до двадесетиої века*, (Београд–Подгорица–Крагујевац: Евро–Унирекс–Каленић, 1996).
8. Вукчевић, Мило, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, (Цетиње: Народна књига, 1950).
9. Grandits, Hannes, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2023).
10. Гутић, Василије М, *Остатак и дипломатска историја устјанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016).

11. Гутић, Василије М, *Ојшћа и дијломајска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 2, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
12. Дебидур, Антонин, *Дијломајска историја Европе. Од ошварања Бечкој конгреса до закључења Берлинској (1814–1878)*, књига II, (Београд: ИК Геце Кона, 1934).
13. Дучић, Нићифор, *Историја Српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана и други књижевни радови*, (Гацко: ДОБ, 2002).
14. Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995).
15. Екмечић, Милорад, *Дуго крећање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, (Београд: Eurobook, 2019).
16. Екмечић, Милорад, *Сшварање Југославије 1790–1918, књига 2*, (Београд: Просвета, 1989).
17. Екмечић, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960).
18. Ивановић, Милош, Бачановић, Вук, Радосављевић, Недељко В, Мاستиловић, Драга, Гулић, Милан, Круљ, Радивоје, *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, (Требиње–Мостар: Епархија ЗХиП – Видослов, 2022).
19. Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša”, 1981).
20. Kann, Robert A, *A history of the Habsburg Empire 1526–1918*, (London: University of California Press, 1974).
21. Kapidžić, Hamdija, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša”, 1958).
22. Korać, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od*

- dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 1, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
23. Korać, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
 24. Ортајли, Илбер, *Најдужи век имџерије*, (Београд: СКЗ, 2004).
 25. Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, књига 3, (Београд: Завод за уџбенике, 2010).
 26. Popović, Vasilj, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1965).
 27. Радан, Лазар, *Поручник Југословенске војске Крсто Берић (1911–1942) – херој Јунској устјанка на Трусини 1941. године*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024).
 28. Радан, Лазар, *Устјанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2023).
 29. Радан, Лазар, *Устјанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, друго издање, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2024).
 30. Радоичић, Мирко С, *Херцеговина 1875–1878*, (Требиње: Општински одбор савета бораца НОР-а, 1961).
 31. Рајић, Сузана, *Свољна политика Србије 1868–1878*, (Београд: СКЗ, 2015).
 32. *Славно доба Херцеговине*, зборник радова, уредници: Милорад Ђ. Деретић, Стево Ђосовић, Радослав Р. Унковић, (Београд: Свет књиге, 2005).
 33. Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002).

34. Скоко, Саво, *Крваво коло херцејовачко*, књига друга, (Београд–Пале: СПКД „Просвјета” – „Планета”, 1999).
35. Субић, Радован, *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцејовином (1788–1875)*, (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет – Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024).
36. Субић, Радован, *Сџилман и балкански устџаници (1866–1878)*, (Београд: Phoenix Press, 2016).
37. Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005).
38. Тејлор, Ален Џ. П, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, (Београд: Сlio, 2001).
39. Ђоровић, Владимир, *Босна и Херцејовина*, (Београд: СКЗ, 1925).
40. Ђоровић, Владимир, *Српски манастири у Херцејовини*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999).
41. Ђоровић, Владимир, *Лука Вукаловић и херцејовачки устџаници 1852–1862. године*, (Београд: Удружење Требињаца „Јован Дучић”, 2018).
42. Hallett Car, Edward, *What is History?*, (Penguin Book UK, s.e, 1987).
43. Halet Kar, Edvard, *Šta je istorija?*, (Čačak – Beograd: Gradac, 2001).
44. Carmichael, Cathie, *The Habsburg Garrison Complex in Trebinje. A Lost World*, (Budapest: CEU Press, 2024).
45. Šabotić, Izet, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839–1878)*, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, 2013).
46. Šljivo, Galib, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1861–1869*, knjiga 6, (Tešanj: Planjax komerc, 2016).

47. Šljivo, Galib, *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, knj. 7, (Tešanj: Planjax komerc, 2016).

V МОНОГРАФСKE CTУДИЈE:

1. Екмечић, Милорад, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878”, у: *Историја српског народа*, књига V-1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 449–484.
2. Слијепчевић, Ђоко, „Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX вијека”, у: *Епископија захумско-херцеговачка*, (приредио Стево Ђосовић), (Београд: Свет књиге, 2006), 109–202.
3. *Шематизам захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, у: *Епископија захумско-херцеговачка*, (приредио Стево Ђосовић), (Београд: Свет књиге, 2006), 203–260.

VI НАУЧНИ ЧЛАНЦИ:

1. Алексић, Будимир, „Књаз Никола Петровић и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Из прошлости Црне Горе и Херцеговине*, (Никшић: Институт за српску културу, 2020), 222–239.
2. Алексић-Пејковић, Љиљана, „Црна Гора и Србија као центри национално-ослободилачке борбе јужнословенских народа до 1878. године”, *Историјски часопис XXIX–XXX 1982–1983*, (Београд: Просвета, 1983), 299–313.

3. Богићевић, Војислав, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878 године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875 – 1878)”, у: *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, година 2, (ур. Анто Бабић), (Сарајево: ГИД БиХ, 1950), 143–184.
4. Војић, Mehmedalija, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, у: *Zbornik radova sa naučnog skupa: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, (ur. Milorad Ekmečić), (Sarajevo: ANUBiH, 1978), 71–95.
5. Војводић, Васо, „Тајни рад на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)”, у: *У духу Гарашанинових идеја*, (Београд: Просвета), 9–115.
6. Вулић, Славиша М, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875. године”, у: *Зборник радова са научног скупа Херцеговачки устанак 1875–1878*, ур. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2016), 135–150.
7. Дашић, Миомир, „О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860–1918)”, у: *Опједи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 285–322.
8. Дашић, Миомир, „Политичке и социјалне претпоставке сељачког устанка у Горњем Полимљу 1875. године”, у: *Опједи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 243–284.
9. Ђорђевић, Димитрије, „Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века”, у: *Опједи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 39–54.
10. Ђорђевић, Димитрије, „Улога националног чини-

- оца на Балкану у деветнаестом веку”, у: *Оілеги из новије балканске истѧорије*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 24–39.
11. Екмечић, Милорад, „Босна и Херцеговина 1802–1878”, у: *Дијалоі прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 155–171.
 12. Екмечић, Милорад, „Велика источна криза 1875–1878”, у: *Оілеги из истѧорије*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 149–163.
 13. Екмечић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878”, у: *Радови из истѧорије БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 203–256.
 14. Екмечић, Милорад, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне”, у: *Дијалоі прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 137–154.
 15. Екмечић, Милорад, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)”, у: *Радови из истѧорије БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 25–46.
 16. Екмечић, Милорад, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године”, у: *Радови из истѧорије БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 173–202.
 17. Зиројевић, Олга, „Војвода”, *Republika – Res publica*, год. XIX, (2007): 406–411.
 18. Imamović, Mustafa. „Bosna između osmanske i habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), том 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 341–352.
 19. Jagodić, Miloš, „Serbian secret organisation in Eastern

- Bosnia (1849–1855)”, *Istraživanja*, 27, (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016), 190–199.
20. Јевтић, Атансије Епископ, „Јесу вихори, јесу буре, али нисмо сламке”, *Светишора*, Крстовданско–митровдански број, 9/10, (Цетиње: Цетињска митрополија, 1992), 15–22.
 21. Jovanović, Radoman, „Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875–1878”, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, том 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 95–106.
 22. Кос, Ангелика, „Михајло Љубибратић – вођа херцеговачког устанка”, у: *Невесињска ђушка. Зборник радова са научној скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878*, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 55–79.
 23. Лековић, Жарко, „Стара Херцеговина од 1874 до 1878.”, у: Зборник радова на тему *Велика источна криза и српско мишљење*, ур. др Срђан Рудић, (Београд: Историјски институт, 2019), 83–103.
 24. Лековић, Жарко, „Стара Херцеговина од 1874. до 1878.”, у: *Историјски радови*, (Никшић: Институт за српску културу, 2022), 300–326.
 25. Luković, Petko, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine – prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875–1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja* 2, (Beograd: Vojni muzej, 1955), 129–155.
 26. Луковић, Петко, „Борбе за Требиње у августу 1875. године”, у: *Славно доба Херцеговине*, (Београд: Свет књиге, 2005), 68–94.
 27. Luković, Petko, „Nekolikopodataka o bitnijim obeležjima partizanskog ratovanja ustanika u Hercegovini i Bosni,

- 1875–1878”, u: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 2, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 199–227.
28. Љушић, Радос, „О Ђоровићевој књизи и идејама о великој Србији”, у: *Србија 19. века*, књига 2, (Београд: Војна књига, 1998), 263–289.
29. Максимовић, Војислав, „Јозеф Холечек – непристрасни свједок херцеговачког устанка и црногорских ратовања (1875–1876)”, у: Зборник радова са научног скупа *Херцеговачки устјанак 1875–1878*, ур. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2016), 5–46.
30. Madžar, Božo. „Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država”, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 1, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 303–313.
31. Мијановић, Зоран, „Српско-православна основна школа у Требињу”, у: *Трибуниа* 12, (Требиње: Музеј Херцеговине Требиње, 2009), 239–270.
32. Поповић, Васиљ, „Покрет од 1875. до 1878”, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј – РТВ, 2017), 40–65.
33. Поповић, Васиљ, „Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна”, у: *Славно доба Херцеговине. Сјомен књија о Херцеговачком устјанку 1875–1878*, (Београд: Свет књиге, 2005), 25–40.
34. Радан, Лазар, „Архимандрит Мелентије Перовић

- између душког калуђера и устаничког војводе”, у: Зборник радова са научног скупа *Знаменићи Херцеговци кроз историју*, ур. проф. Радомир Вучковић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2023), 49–72.
35. Радан, Лазар, „Војвода Лука Петковић Требињац (1822–1905)”, у: Зборник радова са научног скупа на тему *Знаменићи Херцеговци кроз историју*, ур. Алексије Гргур, (Гацко: Просвјета, 2024), 98–119.
36. Радан, Лазар, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца”, у: Зборник радова са научног скупа *Српско национално мишљење у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2022), 126–153.
37. Радан, Лазар, „Једна епизода из историје манастира Дужи – прво црквено звоно које је звонило у Требињу након пада под Турке 1466. године”, *Видослов*, бр. 91, год. 31, (2024): 81–96.
38. Радан, Лазар, „Митрополит Леонтије Радуловић (1835–1888) – први Србин херцеговачки митрополит од укидања Пећке Патријаршије 1766. године”, *Српски историјски часопис*, 6 (2023): 51–72.
39. Радан, Лазар, „Почетак устанка у Источној Херцеговини 1875 – прва устаничка година”, у: Зборник радова на тему *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству од XVIII до XX века*, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 163–192.
40. Радан, Лазар, Коёвич, Сара (2024). „Русская помощь монастырю Дужи”. Научный журнал *Начала русского мира*, бр. 1 (2024): 14–25.
41. Радан, Лазар, „Читуља митроносном архимандриту Нићифору Дучићу у Босанској вили”, *Видослов*, бр. 89,

- год 30, (2023): 87–92.
42. Скоко, Саво, „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875”, у: *Невесињска ђушка. Зборник радова са научној скупи о устјанку у Херцеговини 1875–1878*, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 33–55.
 43. Spaho, Fehim Dž. „Četiri turska izvještaja iz Trebinja o Hercegovačkom ustanku 1875. godine”, у: *Tribunia* 2, (Trebinje: Zavičajni muzej Trebinje, 1976), 143–147.
 44. Субић, Радован „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, у: *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, број 4 – година IV, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2012), 143–160.
 45. Субић, Радован, „Страни путописци о „вођи” Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу”, у: *Зборник радова – Устјанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, (Бањалука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 113–125.
 46. Томовић, Нада, „Црна Гора и Херцеговина у завршној фази Велике источне кризе”, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Међународно признање Црне Горе*, (ур. Бранислав Ковачевић), (Подгорица–Никшић: ЦАНУ – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет, 1999), 151–159.
 47. Hauptman, Ferdo, „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77”, у: *Prilozi* 14–15, (Sarajevo: Istorijski institut, 1978), 363–371.
 48. Šljivo, Galib, „Bosanski Vilajet u 1867. godini”, у: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjakh komerc doo, 2016), 539–562.

VII ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКЕ ОДРЕДНИЦЕ:

1. Вуксановић, Милан, „Вукаловић, Трипко”, у: *Српски биографски речник*, том 2 – В–Г, ур. Чедомир Попов, (Нови Сад: Матица српска, 2006), 406.
2. Екмечић, Милорад, „Љубибратић, Михаило Мићо”, у: *Српски биографски речник*, том 5, (Нови Сад: Матица српска, 2011) 700–701.
3. Радојчић, Јован С, „Нићифор Дучић”, у: *Срби западно од Дунава и Дрине*, том 1, А–З, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 1085–1086.
4. Радојичић, Јован С, „Петковић, Лука, устанички капетан”, у: *Срби западно од Дунава и Дрине: биографије*. II – III, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 102.

VIII ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

1. https://eparhija-zahumskohercegovacka.com/?page_id=2099 (приступљено на дан 18. јануар 2023. у 12.40).
2. <https://leutar.net/2017/09/27/gradonacelnik-trebinja-kojeg-su-svi-voljeli/> (приступљено на дан 17. јануар 2023. у 11.24).
3. <https://www.sanu.ac.rs/clan/ducic-nicifor/> (приступљено на дан 28. фебруар 2023. у 14.05).
4. https://www.bogoslovija.me/?page_id=17 (приступљено на дан 1. март 2023. у 13.25).
5. <https://www.njegoss.org/petrovics/niksrbin.htm#herceg> (приступљено на дан 25. новембар 2024. у 21.20).

ПОДАЦИ О ТЕКСТОВИМА

Радови у овој књизи настали су током последњих неколико година веома активног проучавања историје Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878), као и самих личности из устанка. Као што смо и напомињали кроз рад, објављивани су у неким од часописа домаће историографије, углавном под истим именима, а ми их овдје доносимо са незнатним измјенама, што смо и нагласили у сваком од радова.

Увод – узроци и почетак устанка

Уводни дио текста као прерађена цјелина рада „Почетак устанка у Источној Херцеговини 1875 – прва устаничка година”, у: Зборник радова на тему *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству од XVIII до XX века*, ур. проф. др Владан Гавриловић и проф. др Боривоје Милошевић, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 163–192. Рад је био резултат сарадње и истраживања на пројекту „Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству од XVIII до XX века” (бр. пројекта 1251319) Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност Аутономне покрајине Војводине који се реализовао у сарадњи Филозофског факултета из Новог Сада и Филозофског факултета из Бање Луке.

Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца

Објављено у: Зборник радова са научног скупа на тему *Српско национално постојање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, ур. проф. др Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2022), 126–153.

Архимандрит Мелентије Перовић (1835–1887) – између душког калуђера и устаничког војводе

Објављено под насловом „Архимандрит Мелентије Перовић – између душког калуђера и устаничког војводе”, у: Зборник радова са научног скупа на тему *Знаменити Херцеговци кроз историју*, ур. проф. Радомир Вучковић, (Гацко: СПКД „Просвјета”, 2023), 49–72.

Читуља митроносном архимандриту Нићифору Дучићу у Босанској вили са кратком биографијом

Објављен у: *Видослов*, бр. 89, год 30, (2023): 87–92.

Војвода Лука Петковић Требињац (1822–1905)

Објављен у: Зборник радова са научног скупа на тему *Знаменити Херцеговци кроз историју*, ур. Алексје Гргур, (Гацко: Просвјета, 2024), 98–119.

ПРИЛОЗИ

За прилоге у овој монографији одлучили смо се оног тренутка када смо и добили идеју за писање исте. Имали смо жељу да књига буде обогаћена портретима устаничких војвода, с обзиром на то да су сви имали вјеродостојне портрете из периода њихових живота. Захваљујући дугогодишњем познанству и пријатељству са академским сликаром мср Теофилом Окиљевићем, одлучили смо се да његове радове – цртеже, уврстимо у прилоге монографије, као и на насловну страну, односно корице. Још једном, овом приликом му се посебно захваљујемо на несебичном труду у томе да се ова монографија обогати и да се ликови наших јунака што више приближе читалачкој публици, како би се путем њихових цртежа читаоци додатно информисали и „сјединили” са њиховим биографијама и животописима.

Теофил Окиљевић – Мићо Љубибрашић, цртеж, 2025.

Теофил Окиљевић – Меленџије Перовић, цртеж, 2025.

Теофил Окиљевић – Нићифор Дучић, цртеж, 2025.

Теофил Окиљевић – Лука Пејковић, цртеж, 2025.

Теофил Окиљевић – Трийко Вукаловић, цртеж, 2025.

ТУРЦИЗМИ И МАЊЕ ПОЗНАТЕ РИЈЕЧИ

ага - назив који је означавао углед и један облик старјешинства; кориштен и као титула виших војних официра
акча – ситни турски новац, сребро; у периоду устанка
вриједила око три паре

алај – облик одреда или чете војника

алај-барјак – застава одреда војника; устаници је
имали у својим батаљонима

батик – порез на кућу, у историографији се сусреће и
назив димарина

башибозук – нерегуларна турска војска, може означа-
вати сваку недисциплиновану војску која је радила
злодјела

бег – господин, племић који је власник већег имања

бејије – порез на стоку

димарина – порез на кућу

духан ресми – порез који се плаћао на дукан

ждријело – кланац, тјеснац, уски пролаз на неком
путном правцу (в. Радован Ждријело)

заптија – редар или неки облик полицајца

зебхије – порез на стоку; наплаћивао се од сваког
закланог вола три пјастера, од сваке заклане краве
2,5 пјастера, од овце, овна и козе 20 пара, а од једног
јагњета 10 пара

зијамет – феудално имање са приходом од (најмање)
20.000 акчи годишње

зулум – насиље, безакоње; често је везано за владавину
султана Абдул Хамида II (1876–1909) који је деспотски
владао

јајоши – црногорски добровољци у устанку

кајмакам – замјеник везира у округу

кантарија – порез на животне намирнице које су изношене на пијаци, плаћало се око 12 пара за сваки товар

касаба – варош, град

мирија – земља на коју се плаћао порез; некада државна благајна, оно што припада држави

низам – ред, поредак, правило; редовна војска/војник који је припадао редовној војсци

отлукија (отлакија) – порез или такса за право испаше стоке на државним или општинским земљиштима – износио је пет пјастера за рогату стоку, односно 2 пјастера за овце

пандур – војник лаке војне пјешадијске јединице; стражар

пјастер – новац тежине 19, 24 грама, одговара 40 пара

сердар – главни заповједик турске војске; чин ушао у звања црногорских официра и војвода који су носили и команданти херцеговачких батаљона

табор – батаљон војске, састоји се од 4 чете

та(ј)ин – дуготрајни војни хљеб; сљедовање хране

танзимат – уредбе, реформе, преуређивање. Овим појмом означавао је процес реформисања државне управе Османског царства у периоду XIX вијека. Формално је почео проглашењем Хатишерифа од Гулхане (тур: *Gülhane Hatt-ı Şerif/ Tanzimât Fermânı*) 3. новембра 1839, са главном идејом једнакости и правде међу поданицима Османског царства, без обзира на вјеру и народност.

фанариоти – грчке владике у Херцеговини, име добили по истанбулском насељу Фанари (тур. *Fener*)

хас – велики земљишни посјед са приходом преко 100.000 акчи годишње

цебана – муниција; барут и олово

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР³⁷⁵

А	Баћовић Чедо 67, 69, 109, 118, 121, 140
Абдул Азиз, османски султан 16, 155	Берић Душан 29, 34, 51, 59, 71, 110, 112, 114, 116, 138
Абдул Меџид, османски султан 16	Богичевић Војислав 22
Александар II, руски цар 68	Бојић Мехмедалија 89
Алексић Будимир 142, 146, 156	Боси Енрико, добровољац 62
Алексић–Пејковић Љиљана 41	Бошковић Милован 92
Андраши Ђула 153, 154	Буха Миливоје Мијо 91
Анђелић Сава 76	Буха Трифко 26, 28
Арнаутовић Есад 88, 91	В
Асановић Спасо 121	Васић, аустроугарски конзул 150
Ахмед Муктар–паша 152, 153	Вивалди, добровољац 62
Б	Влатковић Ана 2
Бабић Анто 22	Војводић Васо 103
Бабић Ђуро 158	Воланте Федерико, добровољац 62
Бабић Раде 119	Врбица Машо 44, 160
Бајаковић Раде 146	Врчевић Вук 88, 152, 155
Барбје Огист, добровољац (фр. <i>Auguste Barbier</i>) 62	Вујовић Никола 92
Батаковић Душан Т. 24, 69, 122	Вукаловић Анђа 137, 139
Баћовић Максим 130, 140, 152	Вукаловић Јован 139

³⁷⁵ Именски регистар не обухвата спискове *Зубачко–крушевичкої* и батаљона *Шума Требињска*, због преобимности имена која се нигдје друго не помињу и нису пресудна за текст. Спискови се налазе на странама: 85–87, 124–126, 148–150.

- Вукаловић Јована 137
 Вукаловић Јово 137, 138, 161
 Вукаловић Јоле 117, 119, 120
 Вукаловић Јокна 137
 Вукаловић Лако 137
 Вукаловић Лука 10, 11, 15, 28, 29, 34, 40, 41, 49, 64, 69, 70, 71, 77, 100, 101, 102, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 135, 137, 138, 140, 161, 165, 171, 177
 Вукаловић Марко 139
 Вукаловић Никола 139
 Вукаловић Петрана 137
 Вукаловић Раде 139
 Вукаловић Трифко/Трипко/Тривко 9, 10, 11, 54, 76, 77, 92, 128, 129, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 171, 173, 177, 180
 Вукашиновић Рајко П. 109, 113, 119, 121, 124, 137, 138, 152, 153, 157
 Вуковић Гавро 26, 45, 47, 48, 51, 60, 88
 Вуковић Јагода 2
 Вуковић Сава 69, 90
 Вукотић Петар 75, 91, 92, 93, 147, 157
 Вуксановић Милан 140
 Вукчевић Мило 150
 Вучуревић Боица 159
 Вулић Славиша М. 2, 13, 130, 151
 Вучковић Радомир 67, 133, 144
 Г
 Гарашанин Илија 34, 37, 38, 39, 40, 68, 69, 122
 Гарибалди Ђузепе (итал. Giuseppe Garibaldi) 35, 60
 Гиљфердинг Александар Ф. (рус. Алексáндр Фёдорович Гиљфёрдинг) 72, 100
 Голијанин Момчило 26, 138
 Гомберти Ђузепе, добровољац 62
 Градашчевић Хусеин, капетан 134
 Грандитс Ханес (њем. Hanness Grandits) 154, 155
 Граховац Васо 29, 46
 Гргур Алексије 109, 151
 Гргуревић Дреко 119
 Гргуревић Никола 92
 Грковић Јефто 127
 Грубачић Трифко 28
 Грујић Коста 51, 52, 54, 56, 57, 78, 128
 Гузима Бошко 92
 Гутић Василије М. 16, 18, 20, 26, 27, 30, 45, 49, 63, 87, 88, 130
 Гутић Јован 25, 26, 27, 28, 29, 45, 46
 Гутић Михајло 25, 27, 29, 45, 46

Д

Дашић Миомир 21, 22
Дебидур Антонин 132, 154
Дервиш–паша 49, 75, 116, 117
Деретић Милорад Ђ. 87, 127
Дошлић Дејан 2
Дрекаловић Перо 26
Дубовић Антун 28, 46
Дубовић Шушањ 28, 46
Дурандо, италијански кон-
зул 150
Дучић Јевстатије 70, 99
Дучић Јевто 99
Дучић Нићифор 9, 24, 40, 42,
63, 68, 70, 94, 99, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 114,
117, 122, 165, 167, 171, 173,
177, 180
Дучић Сара 99

Ђ

Ђевдед–паша 119
Ђерић Крсто 12
Ђорђевић Димитрије 17, 19,
30, 47
Ђурђевић Мартин 143

Е

Екмечић Милорад 16, 17, 18,
19, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 35,
37, 38, 39, 42, 44, 45, 47, 51, 59,
84, 89, 90, 93, 122, 124, 148

З

Зечевић Шимун 45
Зимоњић Богдан 56, 92, 147,
156
Зиројевић Јовица 93
Зиројевић Олга 11
Зотовић Јован 54, 76, 77, 128,
144

И

Ибрахим Дервиш–паша 48
Ивановић Милош 70
Имамовић Мустафа 153
Иријарт Шарл, (фр. Charles
Yriart) 52, 55, 58, 63, 75

Ј

Јагодић Милош 24, 38
Јакшић Алекса 134
Јевтић Атанасије 14
Јовановић Љубо 107
Јовановић Радоман 41, 44, 102
Јовановић Стјепан 89, 91

К

Кадри–паша 113
Кан Роберт 157
Капићић Хамдија 74, 132,
155, 158, 159, 160
Караћић Вук С. 35
Кешел Милош 45
Ковачевић Сава 110
Ковачевић Стојан 159
Којовић Сара 101
Кораћ Војислав Ј. 23, 25, 39, 40,

48, 53, 54, 62, 64, 88, 122, 145

Кос Ангелика 33, 34, 57, 61

Круљ Радивоје 96

Крушевац Тодор 43, 52, 56, 59,

77, 80, 109, 128, 132, 133, 146

Куршид-паша 118

Л

Латас Омер-паша 28, 71, 101,
111, 117, 118

Латинин Марко 47, 143

Лековић Жарко 13, 25, 147,
152

Лихтенберг, њемачки кон-
зул 150

Лубурић Мрдак 92

Луковић Петко 54, 77, 129,
144, 145

Љ

Љубибратић Мара 79, 129, 145

Љубибратић Мићо 9, 10, 12,
24, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40,

41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 52,

53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,

63, 64, 65, 68, 74, 75, 76, 77, 78,

79, 80, 81, 83, 96, 102, 104, 112,

117, 118, 119, 120, 121, 122, 123,

127, 128, 129, 131, 132, 133, 134,

135, 141, 142, 143, 144, 145, 146,

147, 151, 165, 166, 167, 171, 172,

173, 177, 178, 180

Љубибратић Саво 43, 52, 56,

59, 77, 80, 109, 128, 132, 133,

146

Љушић Радош 35

М

Мамула Лазар 70

Максимовић Војислав 123

Манески, капетан 62

Мариновић Бошко 160

Мариновић Никола 92

Мастиловић Драга 31, 74,

112, 123, 130, 142, 151

Маџар Божо 150, 151

Меркус Жана (хол. Jeanne
Merkus) 63

Мехмед-паша 116

Мидхад-паша 20

Мијановић Зоран 100

Милетић Светозар 35, 50, 51,
103

Милићевић Глигор 45, 92

Миљковић Ана 2

Мискин Арсен 92

Мишковић Лука 29, 46

Мумин-ефендија 119

Мурат V, османски султан 155

Муратовић Перо 92

Мусић Иван 83, 90, 92, 156

Мучина Јусо 26

Мушовић Арслан 160

Н

Накићеновић Јован 40, 11,

112, 113, 115, 116, 117, 118,

119, 121, 137, 138, 139

Неџиб-паша 56, 77

Николајевић Константин 38

- О**
- Обреновић Александар I, краљ 105, 107
- Обреновић Милан, кнез/краљ 44, 107
- Обреновић Михаило, кнез 40, 41, 42, 68, 102
- Окан Нико 24, 40, 42, 102
- Окиљевић Теофил 2, 14
- Ортајли Илбер 20
- П**
- Павловић Инокентије 107
- Павловић Пеко 51, 78, 80, 81, 82, 130
- Памучина Драго 133
- Папић Шћепан 92
- Паранос Мита 63
- Паријез Дамјан 121
- Перовић Магдалина 67
- Перовић Мелентије 9, 10, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 133, 134, 142, 144, 158, 165, 167, 171, 173, 177, 180
- Перовић Партеније 73
- Перовић Серафим 24, 39, 68, 69, 70, 72, 73, 90, 100, 122, 142
- Перовић Томо 67
- Петковић Вељко 109, 110
- Петковић Владо 109, 110
- Петковић Вука 109
- Петковић Лука 9, 10, 55, 69, 76, 77, 83, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 141, 151, 155, 164, 167, 171, 173, 177, 180
- Петковић Мато 109
- Петковић Милан 109
- Петковић Ружа 109
- Петковић Саво 109, 110, 131
- Петковић Тодор 110
- Петкович Константин, руски конзул (рус. Константин Д. Петкович) 120
- Петровић Блажо 92, 93
- Петровић Данило, књаз 112, 114, 115, 116, 135, 155
- Петровић Мирко 114
- Петровић Никола I 26, 27, 33, 35, 45, 46, 49, 50, 51, 56, 60, 65, 78, 79, 92, 102, 118, 132, 140, 141, 142, 146, 154, 155, 156
- Петровић Раде 102, 145, 150, 154
- Пивски Жарко, војвода 63
- Попов Чедомир 140, 153
- Поповић Васиљ 15, 47, 48, 132, 154
- Правица Вуле 83
- Пророковић Ристо Т. 26, 27, 28, 30, 45, 46, 141
- Пујић Саво 100
- Пуљић Ивица 89, 90, 156
- Пуњалин Антун 61

Р

Радан Ђуро 51, 78
 Радан Лазар 12, 15, 31, 67, 69, 74, 77, 79, 83, 90, 99, 100, 101, 103, 104, 109, 112, 118, 122, 128, 131, 133, 140, 141, 142, 144, 150, 151, 157, 158, 163, 169, 175
 Радановић Ристо С. 159
 Радовић Петар 79, 92, 131, 147, 159
 Радоичић Мирко С. 69, 84, 87, 124, 134, 150, 156, 159
 Радојчић Јован С. 67, 70, 71, 73, 94, 99, 103, 104, 105, 110
 Радоњић Миња 131
 Радуловић Леонтије 68, 69, 90, 122, 142
 Рајић Сузана 103
 Ресулбеговић Хаџи–бег 112
 Ризванбеговић Али–паша 134
 Родић Гаврило 88, 153
 Рудић Срђан 147
 Рупар Продан 26, 29, 46, 47

С

Сали–паша 117
 Селим–паша 28, 77, 117
 Сервер–паша 129
 Скоко Саво 49, 51, 55, 109, 110
 Слијепчевић Ђоко 23, 69, 90
 Слијепчевић Перо 15, 48, 132
 Сочица Лазар 87, 147
 Спаић Аћим 159

Спајић Михаило 119

Спахо Фехим Џ. 143
 Средановић Милош 120
 Ставријанос Лефтен 38
 Стевановић Илија 29, 46
 Стевановић Кико 92
 Стилман Вилијам Џ. (енг. William James Stillman) 57, 87, 90
 Субић Радован 13, 21, 57, 59, 87, 90
 Сулејман, кајмакам требињски 143

Т

Тејлор Ален Џ. П. 157
 Темел, аустроугарски барон 91
 Томашевић Саво 159
 Томашевић Томо 92, 93, 154
 Томовић Нада 93
 Тунгуз Перо 30, 159

Ђ

Ђеловић Лука 82
 Ђеловић Томо 72, 82, 95
 Ђемерлић Омербег 36
 Ђосовић Стево 69, 87, 95, 127
 Ђоровић Владимир 73, 100, 114, 137, 138, 139
 Ђурчић Милош 131

У

Унковић Радослав Р. 87, 127

Ф

Фаела Карло 61

Ферик-паша 113

Филиповић Јосип 91

Франц Јозеф, аустроугарски
цар 69, 73, 94

Х

Халет Кар Едвард (енг.

Edward Hallett „Ted“ Carr) 8, 9

Хауптман Фердо 36, 51, 58, 83

Холечек Јозеф 123

Хуршид-паша 29

Хусеин-паша 114, 117, 152

Ц

Carmichael Cathie 157, 157,
160

Ч

Чабрило Срђан 2

Черовић Стеван/Стефан 72, 95

Чингрија Перо 13, 79, 83, 131, 147

Џ

Џелади-паша 116

Џомбета Јован 29, 46, 92

Ш

Шаботић Изет 20

Шегрт Владо 110

Шефкет-паша 81

Шигуд Лазо 113

Шљиво Галиб 23, 25, 28, 38,

46, 48, 88, 117, 131, 153

ПОДАЦИ О АУТОРУ

Лазар Радан рођен је 7. маја 1998. у Требињу. У родном граду је завршио основну и средњу школу. По окончању основног и средњошколског образовања, 2017. уписао је студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Као студент генерације одсјека, успјешно је дипломирао јуна 2021. Исте године наставио је мастерске студије, окончавши их 2022. мастер тезом „Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878”, са просјечном оцјеном 10.00. Током трајања студија, у више наврата, био је стипендиста Владе Републике Србије, Фонда за младе таленте Републике Србије, као и Фонда др Милан Јелић. Тренутно је студент докторских академских студија Филозофског факултета у Новом Саду на Катедри за националну историју.

До сада је учествовао на више научних скупова, студентских симпозијума и научних конференција.

Аутор је двадесетак научних и стручних чланака, као и монографија: „Поручник Југословенске војске Крсто Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године” и „Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878.” која је доживјела два издања. Књига „Требињци: војводе Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)” његова је трећа научна монографија.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.6)"1875/1878"
355:929

РАДАН, Лазар, 1998-

Требињци: војводе Устанка у Источној Херцеговини :
(1875–1878) / Лазар Радан ; [превод на енглески Ана Влатковић ;
превод на руски Јагода Вуковић] ; [цртежи Теофил Окиљевић].
- Требиње : Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”, 2025 (Тешањ :
Planjах)- 216 стр. : илустр. ; 21 cm

Слика аутора. - Тираж 300. - Прилози: стр. 199-204. - Турцизми и
мање познате ријечи: стр. 205-206. - Подаци о аутору: стр. 215-
216. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библио-
графија: стр. 181-195. - Сажети на енгл. и рус. језику. - Регистар.

ISBN 978-99976-042-0-0

COBISS.RS-ID 142258945